



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7099

7100

281

- 21

333-5 (47.925)

305 JUL 6 11

Շ - 21

ԲՈՒՇԿ ՍԻՄԷՕՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

1905 ԹԻԻ ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1-Ի

ՈՒԿԱԶԸ

Ե Ի

ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

«Ողջո՞յն Քեզ, Եկեղեցի Հայոց, նորոգեալ և՛ զարդարեալ, քանզի ի Քեզ ծագեաց վերստին շողն աստուածային և վերացաւ ի Քէն քօղն սղոյն: Ողջո՞յն Քեզ, տառապեալ ժողովուրդ Հայոց, որ տօնես զտօն նաւակատեաց և զնծուծեան Մօրն Քո Եկեղեցւոյ...»

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի 1905 ԹԻ Օգոստոսի 7-ի «շնորհաւորական կոնդակ»-ից:

Կաթող
ՕԳՈՍՏ 2671-41



Էլէրտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիքեանի, Մոսկւա.
1907.

193 JUL 2013

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ



12621-58

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Ա.

ԲՍՐԶՐԱԳՈՅՆ ՈՒԿԱԶ ԿԱՌԱՎԱՐԻԶ
ՍԵՆԱՏԻՆ *)

Վերականգնելով Մեր փոխարքայութիւնը Կովկասում, Մենք Կովկասը կառավարելու համար Մեր վստահութեամբ ընտրուած անձի վրայ դրեցինք այդ բարեբեր երկրում հասարակական կեանքի խանգարուած ընթացքը վերականգնելու հողացողութիւնները: Ներկայուծս փոխարքան, իրեն չանձնուած երկրի պայմաններին ծանօթանալուց յետոյ, ներկայացրել է Մեզ իւր ենթադրութիւնները փոփոխելու համար մի քանի որոշումներ, որոնք վերաբերում են բնակչութեան հայկական մասին և դժուարացնում են նրա զարգացման կանոնաւոր ու հանդիսա ընթացքը: Բարւօք համարելով հաստատել Մեր փոխարքայի առաջադրութիւնը, Մենք ընդարձակ կրթական միջոցներ ենք շնորհում հաշտական հողեւորականութեանը ժողովրդի օգտին դործելու համար: Նրամայելով, ընդ սմին, ներքև յիշուած հիմունքներով վերադարձնել հայ եկեղեցական հաստատութիւններից առնուած գոյքերը, Մենք թող ենք տալիս Մեր փոխարքային իւր իրաւասութեան տակ գանտուած երկրի սահմաններում

*) Արտատպուած է «Նոր-Դար»-ի 1905 թւի № 2-ից:—Այս և յետագայ բոլոր արտատպումներում պահւած է ընագրների ուղղագրութիւնը և այլն:

այժմ իսկ զործադրել ժամանակաւորապէս, մինչև որ օրէնսդրական կարգով քննուեն, կազմուած այն կանոնները, որոնք պէտք է ապահովեն ծխականների մասնակցութիւնը եկեղեցական գոյքերը կառավարելու զործում: Իսկ որպէս զի ապագայում այլ ևս տեղի չունենան այն թիւրիմացութիւնները, որ ծաղում էին զոյութիւն ունեցող օրէնսդրութեան թերութիւնից, փոխարքան պէտք է դիտողութեան առնէ կառավարչական իշխանութեան զէպի հայոց եկեղեցական հաստատութիւններն ունենալիք յարաբերութիւնները ճշտիւ որոշելու խնդիրքը: Համաձայն սրան, հրամայում ենք. 1) Ի վերացումն 1903 թուի յուլիսի 12-ի Բարձրագոյն հրամանի, հայադաւան եկեղեցու պատշաճաւոր հաստատութիւնների իրաւասութեանն ու կառավարութեանը յանձնել հայադաւան եկեղեցիներին, վանքերին, հողւոր հաստատութիւններին և հողւոր զպրոցներին պատկանող բոլոր անշարժ կալուածներն ու դրամադուլաներն իրենց բոլոր եկամուտներով, որ ստացուել են արքունական կառավարութեան ժամանակ, բացի զոչն կալուածները պահպանելու համար արուած ծախսերից, նմանապէս և այն գումարներից դաս, որ ծախսուել են այդ կալուածներն յարքունիս զրաւելու համար: Եկեղեցական հաստատութիւններին կալուածներն ու նրանց եկամուտները յանձնել Կովկասի Մեր փոխարքայի, ներքին գործերի մինիստրի և հողաշինութեան ու երկրագործութեան զխաւոր կառավարիչի փոխադարձ համաձայնութեամբ. 2) այդպիսի կալուածների և դրանց եկամուտների յանձնման ժամանակ հայադաւան հողւորականութեան արած յայ-

տարարումների վերջնական լուծումը Կովկասեան երկրում յանձնել Կովկասի Մեր փոխարքային. 3) թողնել Մեր փոխարքային, մինչև որ նոր կանոնադրութիւն մշակուի հայոց եկեղեցական զպրոցների մասին, թոյլ տալ Կովկասեան փոխարքայութեան սահմաններում եկեղեցիներին և վանքերին կից բանալու եկեղեցական-ծխական զպրոցներ, 1874 թուի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյնս հաստատուած կանոնների հիման վրայ. 4) յանձնարարել փոխարքային՝ ա) անյապաղ առաջադրութիւն անել, սահմանուած կարգով, առանց բարձր հաստատութիւնների հետ հայորդակցութիւն ունենալու, հրատարակելու նոր կանոնադրութիւն հայոց եկեղեցական զպրոցների մասին, զրա հետ կապելով այն անշարժ կալուածների և դրամադուլաների հայադաւան եկեղեցուն վերաբարձնելու խնդիրը, որոնք յանձնուած էին լուսաւորութեան մինիստրութեանը, համաձայն 1898 թուի մարտի 26-ի և 1903 թուի յուլիսի 12-ի մինիստրների կոմիտեի Բարձրագոյնս հաստատուած որոշումների. բ) մշակել, արքունի զանձարանի աշակցութեամբ, կանոնադրութեան ծրագիր այն զիւղացիների համար, որոնք տպրում են հայադաւան եկեղեցուն պատկանող կալուածներում, և ներկայացնել այդ ծրագիրը Մեր հաստատման, սահմանուած կարգով: Այս մասին կառավարիչ սենսար պէտք է պատշաճաւոր անօրինութիւնն անէ:

Իսկականի վրայ Նորին Մեծուծեան Սեփական ձեռքով ստորագրուած է

(ՆԻԿՈԼԱՅ)

Պետերսբուրգ, 1 օգոստոսի 1905 թուի:

Բ.

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՍԻՆՕԴԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ 2-ԻՑ *).

Այսօր հրաժեշտի այցելութեան ժամանակ Նորին Պաշտօնաւարութիւն Տէր Փոխարքան յայանեց ինձ, որ իւր զեկուցումը կալուածներ վերադարձնելու մասին ԲԱՐՉՐԱԳՈՅՆ հաւանութիւն է գտել և հրամանը ստորագրուել: Իրպօղները կը բացուին:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Գ.

1874 Թուի յուլիսի 19-ին Բարձրագոյն հաստատում կանոններ, որոնք նախապէս հաւանութիւն են գտել Մեծ Իշխան Կովկասեան Փոխարքայի կողմից **)

1) Համաձայն օրէնքների ժողովածուի XI հատորի, I մասի, 975-դ յօդուածի, հաշ-լուսաւորչական հողերականութեան պարտաւորութիւնն է մնում հիմնել և կառավարել եկեղեցական դպրոցներ, նոյնպէս

*) Արտատպում է «Արարատ»-ի 1905 Թի Սեպտեմբեր ամսի տետրից:

**) Արտատպում է «Արարատ»-ի 1905 Թի Սեպտեմբեր ամսի տետրից:

և հողայ մտցնելու դասատուութեան կանոնաւոր և յարմար եղանակ և պահպանել բարի վարք ուսուցանողների և աշակերտների մէջ:

2) Ժողովրդական դպրոցների տեսուչների (ИНСПЕКТОРЪ) վրայ, հաշ հողերականութեան հիմնելիք և վարելիք ընդհանուր կրթական եկեղեցական-ծխական դպրոցների վերաբերմամբ, պարտաւորութիւն է դրուում, համաձայն 1873 թուի նոյեմբերի 22-ին Բարձրագոյն հաստատում Պետական Խորհրդի կարծիքին՝ հսկողութիւն ունենալ, 1) որ բոլոր դպրոցներում աւանդուի ուսուց լեզուն, իսկ այն դպրոցներում, որտեղ աւանդում են ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, աւանդուեն նաև ուսուց աշխարհագրութիւն՝ ուսուցէն լեզուով: 2) Որ այս դպրոցներում ուսուցանողները լինեն ուսասիրատակներ և ունենան պարա ու պատշաճ բարոյական յատկութիւններ: Իսկ միջամտել տնտեսական մասի մէջ կամ նրան կօնտրոլի ենթարկել՝ տեսուչներին իրաւունք չէ տրոււմ:

3) Այն ուսումնարանները, որոնք նպատակ ունին հողերականներ պատրաստել՝ չեն ենթարկուում ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչների հսկողութեան և գտնուում են հողեր իշխանութեան բացառական վարչութեան տակ: Այս դպրոցների ուսման դասընթացի և ներքին կարգերի մասին կանոնները պէտք է ներկայացուեն Բարձրագոյն կառավարութեան ի հաստատութիւն (յօդ. 1004):

Գ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ԿԱՆՕՆՆԵՐ ՀԱՅ-ԼՈՒՍՍԱԻՈՐ-
ՉԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳՈՅՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱ-
ՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՓՈԽԱՐՔԱՅՈՒ-
ԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ *)

Ա. Եկեղեցիներին պատկանող գույքերի վերաբերմամբ.

1) Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների գույքերի կա-
ռավարութիւնը յանձնւում է ծխական հողաբարձու-
թիւններին, բաղկացած երեցփոխից և անդամներից՝
թւով 2—4, հաւասար իրաւունքներով, որոնց ընա-
րում են ծխականները իրանց միջից 3 տարով:

2) Ծխական հողաբարձութիւնների անդամների
ընտրութիւնը կատարւում է ծխականների ընդհանուր
ժողովներում ներկայ եղողների ձայների մեծամաս-
նութեամբ և հաստատւում է թեմական առաջնորդից:

3) Ծխականների ընդհանուր ժողովներում ձայնի
իրաւունք ունեն ծխին պատկանող արական սեռի
25 տարի հասակ ունեցող բոլոր անձերը, որոնք օրի-
նական իրաւունք են վայելում հասարակական պար-
տաւորութիւններ կատարելու և եկեղեցու ծխական-
ներ են հաշւում ոչ պակաս քան 2 տարի:

4) Ծխական հողաբարձութիւնների վրա պարտականու-
թիւն է դրւում հող տանելու պատշաճաւոր թույլ-
տաւութեամբ հիմնելու դպրոցներ, հիւանդանոցներ,
անկեղանոցներ, ապաստարաններ և այլ բարեգործա-
կան հաստատութիւններ:

*) Արտատպւում է «Մշակ»-ի 1905 թւի № 160-ից:

5) Եթէ եկեղեցական եկամուտները բաւարարու-
թիւն տալու չը լինեն ծխերի բոլոր կարիքները հո-
գալու, հողաբարձութիւնը առաջարկութիւն է կազ-
մում ծխականներից որոշ տուրք նշանակելու վերա-
բերմամբ. այդ տուրքը կարող է լինել միանուագ կամ
մշտական, դրամով կամ իրերով: Այդ առաջադրու-
թիւնը առաջարկւում է ծխականների ընդհանուր ժո-
ղովի քննութեան և նրա կողմից ընդունւելուց և
այդ մասին վե՛ր կապացնելուց յետոյ դառնում պար-
տաւորական համաձայնութիւն յայտնողների համար:

6) Իւրաքանչիւր տարվայ ելեմուտի նախահաշիւը՝
կազմված հողաբարձութեան կողմից՝ ստանում է ծխ-
ականների ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը և հաս-
տատւում է թեմական առաջնորդից:

7) Ծխական հողաբարձութիւնները պարտաւոր
են հաշիւ տալ թէ վիճակաւոր առաջնորդին և թէ
ծխականների ընդհանուր ժողովներին, որոնք իւրա-
քանչիւր տարի ընտրում են առանձին վերաստուղող
յանձնաժողովներ հաշիւները ստուգելու համար:

Բ. Հողեր սեմինարիաներին պատկանող կալուածների մասին.

1) Հողեր սեմինարիաների կալուածները (Օր.
ժող. XI հ. հրատ. 1896 թ. յօդ. 1206) կառա-
վարում են առանձին հողաբարձական խորհուրդներ՝
բաղկացած 12 հոգուց, նախագահութեամբ թեմական
առաջնորդի:

2) Հողաբարձական անդամներ ընտրելու համար,
թեմական առաջնորդի կամ նրա կողմից նշանակած
անձի նախագահութեամբ, հրաւիրւում է վիճակալին

ընտրողների ժողով՝ երկու-երկու հոգի այն քաղաքի
եկեղեցիներին, ուր գտնվում է սեմինարիան. այդ ան-
ձերը ընտրվում են ծխականների ընդհանուր ժողովով
ներկայ եղողների ձայների մեծամասնութեամբ և
մի-մի հոգի վիճակում գտնվող քաղաքային եկեղեցի-
ներից՝ ընտրված նոյն կարգով, և մի-մի ընտրող իւ-
րաբանչիւր գործակալութիւնից՝ ընտրված գիւղական
եկեղեցիների ներկայացուցիչների ժողովով: Հոգաբար-
ձական խորհրդի անդամները ընտրվում են 4 տարով:

3) Հոգաբարձական խորհրդի անդամները հաստատ-
վում են իրանց պաշտօնում Ամենայն Հայոց Կաթո-
ղիկոսի կողմից:

4) Հոգաբարձական խորհրդի անդամների կէսը 2
տարուց յետոյ դուրս է գալիս պաշտօնից և առաջին
անգամ վիճակով:

5) Վիճակային ընտրողների ժողովը, հոգաբարձա-
կան խորհրդի լիազօրութեան ժամանակամիջոցում,
ընտրում է վերաստուգող յանձնաժողով, որի եզրա-
կացութիւնը հաղորդվում է էջմիածնի Սինօզին:

6) Տարեկան նախահաշիւները, ինչպէս նաև հո-
գաբարձական խորհրդների հաշիւները, հաստատվում
են էջմիածնի Սինօզից:

Գ. Վանքապատկան գոյքերի կառավարութեան մասին.

1) Վանքապատկան գոյքերի կառավարութիւնը
յանձնվում է վանական իշխանութեան:

2) Վանքապատկան գոյքերի կառավարութեան կա-
նօնաւորութեան վրա հսկելու համար կարող են հրա-
ւիրվել թեմական առաջնորդի կողմից և աշխարհա-
կան անձինք՝ օգնելու վանքական իշխանութեան:

Ե.

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱ-
ԼՈՒԱԾՆԵՐ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ԵՒ ԴՊՐՈՑՆԵՐ
ԲԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ *)

ՄԿՐՏԻԶ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և անահասանելի Կամօքն
Սատուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ծալ-
րազոյն Պատրիարք համազական նախամեծար Աթոռոյ Արարա-
տեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի.

Սիրելեաց Մերոց և օրհնեալ հարազատից Մայր
Աթոռոյս համայնից հայազանց, Շնորհազարդ Եղբօր
Մերում Դիտապետի Տանն Կիլիկիոյ՝ Տ. Սահակ Ա.
կաթողիկոսի, Ամենապատիւ սրբազան պատրիարքաց
Ս. Երուսաղէմի և Կ. Պօլսոյ՝ Տ. Յարութիւն և Տ.
Մաղաքիա Արքեպիսկոպոսաց, դերաշնորհ եպիսկոպո-
սաց, հոգեշնորհ փոխանորդաց, բարեշնորհ վանահարց
և վարդապետաց, արժանապատիւ աւագ երիցանց,
սրբանուէր քահանայից, մաքրակենցաղ կուսանաց,
շնորհունակ սարկաւազաց, զպրաց և ամենայն ուխտի
մանկանց եկեղեցւոց, պերճաշուք իշխանաւորաց, դե-
րազնիւ աստիճանաւորաց, առնմային ազնուականաց,
պատուելի վանառականաց, մեծապատիւ հոգաբար-
ձուաց, յարգելի երեսփոխանաց, մեծարելի ուսուցչաց
և ուսուցչուհեաց, ժրաջան երիտասարդաց, վաստա-
կատէր արհեստաւորաց, քրտնաջան մշակաց և երկրա-
գործաց, պարկէշտասուն տիկնանց և օրիորդաց և

*) Արտատպւում է «Արարատ»-ի 1905 Թւի Սեպտեմբեր
ամսի տետրից:

ամենայն չափու հասակի ի Գրիստոս հաւատացելոց, արանց և կանանց, ծերոց և սղաւցոց, որք ծնեալ և սնեալ կալք ի ծոց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, ողջո՞ն և օրհնութիւն յԱթոռակալէն Ս. Հօրն ձերոց Գրիգորի Լուսաւորչի՝ բողոմասցի ի ձեզ: Ողորմութիւն աստուածային, խաղաղութիւն Փրկչին և շնորհ Ս. Հոգւոյն եղիցի ի վերայ համայնիցդ: Ամէն:

Ողջո՞ն Քեզ, եկեղեցի Հայոց, նորողեալ և զարդարեալ, քանզի ի Քեզ ծաղեաց վերստին շողն աստուածային և վերացաւ ի Քէն քօղն սղոյն: Ողջո՞ն Քեզ, տառապեալ ժողովուրդ Հայոց, որ տօնես այսօր դատն նաւակատեաց և ցնծութեան Մօրն Քո եկեղեցւոյ՝ ի շնորհ Մեծի Հովանաւորին Քո և Ամենաբարեպաշա Կայսերն ամենայն Ռուսաց Նիկողայոսի Բ-ի: Ողորմութիւն աստուածային տարածեցաւ այսօր ի վերայ Քո, յէա տառապանաց վերջին ամաց վաստադարեցաւ եկեղեցին և մխիթարեցար զու լիապէս, ժողովուրդ Հայոց: Եւ էս նորողեալ ձերութեամբ իմով՝ խնդակից վառաց իմոյ եկեղեցւոյ և ուրախակից հարազատիցդ իմոց՝ սիրելեաց, ողջունեմ քեզ վասն մեծի շնորհացն կայսերականի և շնորհաւորեմ դատն ցնծութեան Քո: Օրհնեալ է Աստուած, որ խնայեաց յեկեղեցի Միածնի Որդւոյ իւրոյ և ի սղաւոր ժողովուրդ նորա. ցնծացէք ընդ սողմոսերդուին և ասացէք. «Տէր ի զօրութեան քու՞մ ուրախ եղիցի թագաւորն, ի վրկութեան քու՞մ ցնծացէ յոյժ»: Այլ և հանապազօրեմ զիմ նուազն առ Աստուած իմ՝ «զոհացաց զքէն, Տէր, բոլորով սրախ իմով, պատմեցից զամենայն սքանչելիս քո, ուրախ եղէց և ցնծացաց ի քեզ, սողմոս ասացից անուան քու՞մ, բարձեալ»:

Տառապանք քո և նեղութիւնք, զոր կրեցեր յանձին առ ի պաշտպանութիւն սեփական իրաւանց եկեղեցւոյ քո սրբոյ, ընդունելի եղեն յաչս Ամենակալ Տեառն զօրութեանց, որ շարժեաց զսիրտ և զգութարդարադատ թագաւորին Մերոյ, զի սիրտ թագաւորաց ի ձեռս Աստուծոյ, և Ողորմած Կայսերն Մեր վերադարձոց եկեղեցւոյ ձերում զգարաւոր արտօնութիւնս նորա և շնորհեաց նմա զհոգ զաստիարակութեան զաւակաց քոց: Այդ՝ որ արժանացար վերստին մեծի վաստակութեան կայսերականի և շնորհաց՝ յէա բաւական նեղասկրութեանց և տօնես այսօր դատն նաւակատեաց եկեղեցւոյ, յուշ լիցին քեզ աւուրք տառապանաց քոց, յուշ լիցին քեզ աւուրք սղոյ քո, և զուրխտեա՛ս առաջի Աստուծոյ սիրել յաւէա և պաշտել զհարազատ Մայրն քո՝ զսուրբ եկեղեցին Հայաստանեայց. ուրխտեա՛ս սիրել զեղբայրն քո, զհարազատն և զհամազղին. կալ մնալ սիրով խաղաղութեամբ և համերաշխութեամբ ընդ միմեանս:

Իսկ էս՝ ի մուտս արևու իմոյ՝ աղօթեմ և աղաչեմ զՄիածին Բանն Աստուած, զի հաստատուն և յարսան պահեացէ զՏառարն իւր սուրբ զՄայր Աթոռն Հայաստանեայց, աղօթեմ, զի շնորհեացէ Տէր կեանս երկարս և անփորձս Մեծի Թագաւորին ձերում և Կայսերն ամենայն Ռուսաց Նիկողայոսի Բ-ի, որ բանիւ հրամանի իւրոց երարձ զքօղն սղոյ և տառապանաց եկեղեցւոյս և ժողովրդեանս: Ձեռն Տեառն ընկալցի զնա և բազուկ Ամենակալին զօրացուցէ զնա: Դու ևս մաղթեա՛ս ի բոլոր սրաէ, զի Տէր զօրութեանց լիցի ընդ նմա ի առէ և ի զիշերի, պահելով զնորին Մեծութիւն առողջ և անփորձ հանդերձ ժառանգօք և ար-

քայլին հարադատօր: Եւ օրհնեցէ Տէր զՁեզ զամենեսեանսդ Երկնային օրհնութեամբ ի սրիտուր շանից Ձերոց և վաստակոց, զոր վաստակեցայք և աշխատ եղէք բանիւ և գրով, աղերսանօք և աղաչանօք շարժել զսիրտ Մեծի Միապետին խնայել յեկեղեցի և ի մանկունս նորա: Տացէ Տէր ամենեցունցդ վարձս ըստ վաստակոց Ձերոց, անեցուցանելով և բաղմացուցանելով զՁեզ և զաւակունս Ձեր և պահեսցէ զՁեզ աննկուն հողւով, սուրբ սրտիւ, հաստատուն հաւատով, միաբան սիրով և համերաշխ զործունէութեամբ ընդ հովանեաւ մօրն յուսոյ Ս. Էջմիածնի ի փառս Աստուածութեան իւրոյ: Ամէն:

Ի վերայ իսկականին ստորագրեալ է

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Տուաւ կոնդակս շնորհաւորական յամի շնորհաց Փրկչին 1095. յետմերորդում աւուր ամսեանն օգոստոսի և ըստ Տուամարիս մերում ՌՅՄԴ և Հայրապետութեան մերոյ ԺԲ ամի:

Թ. 664.

Ի ք. Տփլիս.

9.

Կ Ա Ն Ո Ն Ն Ե Ր *)

որոնք վերաբերում են 1903 թ. յունիսի 12-ի օրէնքի հիման վրայ ոռոս կառավարութեան մատակարարելու նպատակով իւր ձեռքն առած հայ-լուսաւորչական եկեղեցապատկան կալուածների և զրամագլուխների վերադարձման զործողութեան, համաձայն 1905 թ. օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հրամանագրի.

Անմիջական կարգադրութիւնը, որ վերաբերում է ոռոս կառավարութեան՝ մատակարարելու նպատակով իւր ձեռքն առած, կովկասեան փոխարքայութեան նահանգներում, զաւառներում և առանձին շրջաններում գտնուող հայ-լուսաւորչական եկեղեցու հողերը հաստատութիւններին պատկանող կարուածների ու զրամագլուխների վերադարձման, ինչպէս նաև այդ մասին պահանջուած հսկողութիւնը յանձնարարուած է ըստ տեղին՝ նահանգապետներին, զինուորական նահանգապետներին, զաւառական ու շրջանային կառավարիչներին:

Ի անօրինութիւն նրանց ուղղուած են հետևեալները. 1) ներքին զործերի մինիստրութիւնից այդ իշխանութեան տրամադրութեան տակ զտնուած այն փողային գումարները, որոնք պատկանում են հայ-լուսաւորչական եկեղեցուն, որպիսիք են՝ ընդունուած զրամագլուխներն իրենց տոկոսներով, նախկին երկրագործական ու պետական կալուածների մինիստրու-

*) Արտատպում է «Նոր-Դար»-ի 1905 թւի № 45-ից:

Թիւնից այդ մինխարութեան անցած եկեղեցապատկան ու վանքապատկան անշարժ կայքերից ստացուած հասոյթների չմխտուած մասը, դուրս դալով դրանից 10 տոկոս այդ կալուածների մաստկարարութեան ծախսերը ծածկելու և պահեստի դրամադուլքը կազմակերպելու համար, դուրս դալով նմանապէս 5 տոկոս օժանդակիչ դրամադուլքի կազմութեան, և այլն, ինչպէս նաև վերև յիշուած դրամադուլքներին վերաբերուած փողային ու այլ դոկումենտներ, և 2) Նորին Կայսերական Մեծութեան կովկասեան փոխարքայի վարչութիւնից՝ այն բոլոր արձանագրութիւններն ու ցուցակները, որոնք կազմուած են 1903 թուին եկեղեցական կալուածների ու դրամադուլքների կառավարութեան կողմից ընդունուած ժամանակ:

Մ ա ն օ թ ու թ իւ լ ն. — Փողային դոմարներն ու դոկումենտները, արձանագրութիւնները, ցուցակները և այլն ուղղուած են այն նահանգապետներին, շրջանների ու զաւառների կառավարիչներին, որոնց նահանգներից ու զաւառներից անցած են մինխարութեան և փոխարքայի վարչութեան ի մաստկարարութիւն:

2) Կալուածների ու դրամադուլքների վերայանձնման, ինչպէս նաև այդ գործողութեան ենթադրած ծախսերը սղելու նպատակներով, փողային դրամադուլքները, նմանապէս և դրանց վերաբերուած դոկումենտներն ու զրքերը նահանգապետների և շրջանների ու զաւառների կառավարիչների կողմից ռզարկուած են անմիջականապէս հայ եկեղեցական այն հաստատութիւնները, որոնցից որ նրանք ընդունուած

էին, կցելով դրանց բացատրական հաշուեցոյցներ այն դէպքերու, երբ վերայանձնուած գումարներն աւելացած կամ նուազած են համեմատութեամբ 1903 թ. կառավարութեան ի մաստկարարութիւն ընդունուածների: Վերոյիշեալ հոգևոր հաստատութիւնները չընթացս եօթն օրուայ պարտաւոր են դրամների ու դրամական դոկումենտների ստացման մասին տեղեկութիւն տալ նահանգապետներին և զաւառական ու շրջանային կառավարիչներին, դրա հետ միասեղ, որևիցէ դժգոհութիւն ունեցած դէպքու, իրենց գեկուցադրին պէտք է կցեն նաև առանձին յայտարարութիւն այդ մասին:

3) Միւսնոյն դիտումներով, հայ-լուսաւորչական անշարժ գոյքերի անմիջական վերադարձը յանձնարարուած է յատուկ այդ նպատակով կազմուած յանձնախմբերի, որոնք կազմուած են ներքին գործերի մինխարութեան և հոգային ու երկրագործական գլխաւոր վարչութեան տեղական իշխանութեան մէջ ունեցած ներկայացուցիչների բարեհայեցողութեան համաձայն: Երկու վարչութիւնների այդ յանձնախմբերին մասնակցող ներկայացուցիչներից ամեն մինին իւր վարչութեան կողմից տրուած են պատշաճաւոր հրահանգներ ու փաստաթղթերը՝ կից այդ մասին նրանց եղած ձևական առաջարկութեան:

Մ ա ն օ թ ու թ իւ լ ն. — Էջմիածնի վանքի գոյքերը վերայանձնող յանձնախմբերի գործողութիւնները գեկավարելու նպատակով երևանեան նահանգապետի կողմից նշանակուած է տեղական նահանգապետը: Իսկ Թիֆլիսի վերայանձնող յանձնախմբերի գեկավարութիւնը դրուած է կովկասեան իշխանութեան բա-

րեհայեցողութեամբ նշանակուած մասնաւոր անձի վրայ:

4) Վերայանձնող յանձնախմբի գործունէութեան ծրագիրը մշակուած է նահանգապետների, դաւառների ու շրջանների և երկրագործական ու պետական կալուածների տեղական ներկայացուցիչների երկուստեք համաձայնութեամբ:

5) Հայ-լուսաւորչական հողերը իշխանութեան կողմից անշարժ կայքերն ընդունելու համար արտօնուած են, եկեղեցապատկան կայքերի համար—թեմական առաջնորդութեան բարեհայեցողութեամբ նշանակուած անձեր՝ մասնակցութեամբ այն եկեղեցու աւագերէցի ու երէցփոխի, սեմինարիապատկան կայքերի ստացման համար—հողաբարձական խորհուրդների՝ իրենց միջից ընտրած 3—4 անդամի, մասնակցութեամբ սեմինարիայի տեսչի, և վանքապատկան կալուածների համար—վանահօր և հողերը իշխանութեան կողմից նոյն վանքի միաբանութիւնից ընտրուած 2—3 անձերի, իսկ միաբանութիւնն չեղած դէպքում, ուրիշ հողերականներից կամ աշխարհականներից ընտրուած անձերի:

Ծանօթութիւն. — Մայրաղոյն Պատրիարք-Կաթողիկոսի կողմից նշանակուած է յատուկ անձնաւորութիւն՝ ղեկավարելու էջմիածնապատկան կայքերի ընդունելու գործողութիւնը:

6) Կալուածները վերայանձնած ժամանակ վերայանձնող յանձնախմբերն ի դիւրութիւն գործի հրաւիրուած են. քաղաքներում—քաղ. հանրային վարչութեան ներկայացուցիչներին, իսկ զիւղերում—զիւղապետին ու տեղական բնակչութիւնից երկու արժանահաւատ անձերի:

7) Վերայանձնման գործողութիւնն աւելի ևս կարճեցնելու նպատակով, այդ բանը կատարուած է 1903 թ. կաղմուած ընդունման արձանագրութիւններով ու ցուցակներով, ուր մի կողմից պէտք է ստորագրուեն վերայանձնող յանձնախմբի անդամները՝ այդ արձանագրութիւններում ու ցուցակներում նշանակուած հողերը հաստատութիւններին պատկանած կալուածների վերադարձնելուն, միւս կողմից հողերը իշխանութեան ներկայացուցիչները՝ այդ կալուածները չեա ստանալուն, իսկ այդ գործողութեան ներկայ դանուող միւս անձնաւորութիւնները՝ որպէս վկայ կատարուած գործողութեան:

8) Վերայանձնուելիք կալուածի և կամ նրա մի մասի վարձու տրուած, կամ, տեղական սովորութեան համաձայն, պայմանագրով օգտուելու տրուած դէպքերում, վերայանձնող յանձնախումբը պարտաւորուած է վարձառուներին տեղեկացնել այդ կալուածների պետական իշխանութիւնից հայ հողերը իշխանութեան անցած լինելու մասին:

9) Հայ-լուսաւորչական հողերը հաստատութիւններին Կովկասում պատկանած անշարժ կայքերի վերայանձնման ժամանակ, հողային ու երկրագործական զլխաւոր իշխանութիւնը Ն. Կ. Մ. Կովկասի փոխարքային ուղարկուած է վերոյիշեալ կայքերի պետական մատակարարութեան ժամանակամիջոցում ունեցած արդիւնքի ու ծախսերի մանրամասն հաշուեցոյցը, իսկ ներքին գործերի մինիստրութիւնն ի զիտութիւն փոխարքայի իւր կողմից թւում է վերոյիշուած կալուածների չմխտուած հասոյթները: Այդ հասոյթներն անշարժ կալուածների սեպհականատէրերի միջև բա-

ժանեղու համար, փոխարքայի կողմից հաստատուած է մասնաւոր խորհուրդ, որին մասնակցելու է ամենայն հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչը:

10) Վերայանձնուելիք անշարժ կալուածների թրուած արգիւնաբերական գործիքներ և ուրիշ կարգի շարժական ինչքեր (անասուն, հացահատիկ և այլն) դանուած պարագայում, ինչքեր, որոնք ստացուած են որպէս հասոյթ այս կամ այն կալուածի, այգւլիսի կաշքերն ևս յանձնուած են հայ հողէորականութեան ներկայացուցիչներին մասնաւոր ցուցակներով, որոնցից մի օրինակ կցուած է արձանագրութեան և մի օրինակ ևս յանձնուած է հողէոր կառավարութեան ներկայացուցիչներին:

11) Կալուածների վերայանձնուած ժամանակ, եթէ հողէոր իշխանութեան ներկայացուցիչների կողմից որեւիցէ անբաւականութիւն յայանուի և դրա վերաբերմամբ հնարաւոր չլինի երկու կողմերի միջև համաձայնութիւն կայացնել, այդ դէպքում, այդ առիթով կազմուած է արձանագրութիւն և ստորագրուած բոլոր ներկայ եղողների կողմից. արձանագրութիւնը կազմուած է երկու օրինակ, որոնցից մէկը վերայանձնող յանձնախումբը ներկայացնում է աւելի նահանգապետին, իսկ միւսը՝ հողէոր իշխանութեան ներկայացուցիչները յանձնում են թեմական առաջնորդին: Նահանգապետի ու թեմական առաջնորդի միջև այդ առիթով կատարուած բանակցութիւնների ապարգիւն անցած պարագայում, թեմական առաջնորդը, համաձայն 1905 թ. օգոստոսի 1-ի Բարձր. հրամանադրի II բաժ., այդ խնդիրը յանձնարարում է փոխարքայի վերջնական վճռին, միաժամանակ այդ հա-

յորպագրութեան պատճէնն ուղարկելով աւելի նահանգապետին, դաւառական կամ շրջանային կառավարչին:

12) Կալուածների վերայանձնման գործողութեան աւարտելուն, ընդունուած արձանագրութիւններն ու ցուցակները, ինչպէս նաև հողէոր իշխանութեան կողմից ներկայացուած դժգոհութիւնների մասին կազմուած արձանագրութիւններն աստիճանական կարգով ներկայացուած են նահանգապետներին, դաւառների ու առանձին շրջանների կառավարչներին, որոնք, հաղորդելով փոխարքային վերայանձնման գործողութեան մասին և ներկայացնելով նրան տարածայնութեան նկատմամբ կազմուած արձանագրութիւնը, ընդունման արձանագրութիւններն ու ցուցակները, կցելով դրանց հայ-լուսաւորչական եկեղեցու հողէոր հաստատութիւններից ստացուած դրամագրուիւնների ու փողային դոկումենտների յայտադրերը, համաձայն սոյն օրէնքների 2-րդ յօդուածի, յանձնում են իրենց կառավարութեան:

13) Եթէ չընթացս երկու ամսուայ, սկսած թեմական առաջնորդների այս կանոններն ստանալու օրից, աւելի չէ ունենում հայ-լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանած այս կամ այն կալուածների ու դրամագրուիւնների վերայանձնման գործողութիւնը, այդ դէպքում թեմական առաջնորդները պատշաճաւոր զեկուցադրով դիմումն են անում աւելի նահանգապետին, դաւառի կամ շրջանի կառավարչին և ապա մի ամսուայ ընթացքում ևս վերայանձնուծը աւելի չունեցած պարագային, այդ առիթով առաջադրութիւն են անում Կովկասի փոխարքային: Իսկ այն

դէպքում, երբ հողերը իշխանութեան ներկայացուցիչները մերժեն կալուածները վերստանալ նշանակուած միւսնոյն ժամանակի ընթացքում (2 ամիս), նահանգապետը, զաւառների կամ շրջանների կառավարիչները բանակցութեան են մտնում թեմական առաջնորդի հետ, իսկ եթէ դրանից չեսոյց ևս, չընթացածի ամսուայ, աեղի չունենայ վերստացումը, այդ դէպքում առաջադրուած է փոխարքային այդ մասին:

14) Դրամագլուխներն ու գոկուծեաններն ուղարկելու և փոխադրելու ծախսերը ներքին դորձերի միջխտրութիւնից նահանգապետներին, զաւառների ու շրջանների կառավարիչներին և այս վերջիններիցս համապատասխան հողերը հաստատութիւնները՝ ծանրանում են հողերը իշխանութեան վրայ, իսկ կալուածները վերայանձնող պաշտօնեաների նանապարհորդութեան ծախսերը կատարւում են ի հաշիւ վերջիշեալ եկեղեցիներին պատկանող կալուածների հասոյթների:

I.

ՆՈՐ ԶԱՒՂԻ ՍԿԶԲԻՆ

(1905 թւի օգոստոսի 1-ին կառավարիչ Սենատին
ուած Բարձրագոյն Ուկազը)

II.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ՀԱՅ-ԼՈՒՍԱԻՈՐ-
ՉԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳՈՅՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱ-
ՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՓՈՒԱՐՔԱՅՈՒ-
ԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

I.

ՆՈՐ ՇԱԽՂԻ ՍԿԶԲԻՆ¹⁾

(1905 ը-ի օգոստոսի 1-ին Կառավարել Սեւասին պատճ
Բարձրագոյն Ուկազը)

«Մեզ նոր արև ծագէ, բացուի լոյս
բոցավառ...»

Դիմենք բանալ կենաց շաւիղ...»

Մ ա Ր Չ.

Կառավարիչ սենատին օգոստոսի 1-ին աւած Կայսերական ուկազով վերականգնուած են հայ եկեղեցու կալածական իրաւունքները, հայ դպրոցը վերստանուած է իր նախկին՝ 1874 թւի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատուած դիրքը, հայ հոգևորականութեանը արբւած են լայն ծիջոցներ ազգային կրթութեան—լուսաւորութեան ասպարէզում: Օգոստոսի 1-ի ուկազով վերացւեցին 1896 թւի (եկեղեցական-ձխական դպրոցների փակումն), 1898 թւի ձարտի 26-ի (ձխական ուսումնարանների կալածների զրաւումն յարբունիս) և 1903 թւի յունիսի 12-ի (եկեղեցական

¹⁾ Արտատպւում է «Նոր-Դար»-ի 1905 թւի №№ 8 և 9-ից:

կալւածները դրաւ ուժն յարքունիս) կարգադրութիւնները: Նայ եկեղեցականը զիւրութիւն է ստանում աիրանալու իր իրաւանց, հայ դպրոցը՝ իր ուխտին:

Նոյն օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հաստատուած և այսօր հրատարակւած՝ «Փամանակաւոր կանոններ հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների զոյքերի կառավարութեան մասին կովկասեան փոխարքայութեան սահմաններում» պաշտօնական նորման շոշափում է երեք դաս-գաս կէտերում մեր եկեղեցիների, թեմական հոգևոր դպրանոցների և վանքերի կալւածների վարչութեան հարցերը:

Վերապահելով ինձ իրաւունք՝ ապագայում դառնալ «Փամանակաւոր կանոններ»-ին առանձին յօդւածով՝ առաջժամ ես ինձ ուղեցոյց կառնեմ Կապերական ուկազի՝ Գալոսիականի վերաբերեալ շեշտը:

Եկեղեցին և դպրոցն անբաժան են հայի սրտում, և հասկանալի է, որ այդ սրտի աղնւազոյն ներկայացուցիչներից մէկը՝ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի աղբեցութեան կնիքը կրող ռուս պետական «Պորոժենիէ»-ի հայ եկեղեցուն վերաբերեալ մասը (СВОДЪ ЗАКОНОВЪ XI Т. Ч. I) չէր կարող անտես առնել այդ անխախտելի թէզը, ըստ մեզ՝ արտօմը: Այն, և այդ թէզը, այդ արտօմը ընդգծւած է նոյն «Պորոժենիէ»-ի՝ և՛ գատազատ յօդւածներով, և՛ մի շարք յօդւածների համագումար իմաստով:

Ըստ պետական օրէնքի՝ մեր դպրոցական ուխտը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ՝ եկեղեցու ուխտի մի մասը: Այդ է պետական օրէնքի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1178-րդի շեշտը մեր եկեղեցական-ժխական, վիճակալին և վանական դպրոցների նկատմամբ. այդ է նոյն պետ.

օրէնքի յօդ. 1209-րդի շեշտը մեր թեմական հոգևոր դպրանոցների (սեմինարիաների) նկատմամբ:

Մեր դրոցական ուխտի այդպիսի պատկերացումը պետ. օրէնքը ընդգծում է նրանով, որ կապում է մեր դպրոցների դրամականի մի շարք աղբիւրներն եկեղեցիների և վանքերի եկամուտի և երբեմն՝ սրանց պաշտօնեաների ռոնիկների հետ:

Մնում է աւելացնել, որ նոյն պետ. օրէնքն իւրացրել է մեր դպրոցների կրթական-վարչական ղեկը ս. էջմիածնի Գահակալին, միաժամանակ վերապահելով նրան ամեն զիւրութիւն՝ հողալու մեր դպրոցների դրամականը ևս:

Իր ժամանակին մանրամասն կանգ առած լինելով այդ ամեն հարցերի վրա²⁾, այստեղ ես կբաւականանամ միայն և եթ շեշտելով պետ. օրէնքի (հրատ. 1896 թ.) կարևոր յօդւածները: Սրանք են՝ յօդ. 1141՝ 8, 1178, 1183, 1185, 1188՝ 7, 1188՝ 13, 1189, 1209, 1210:

Այդպիսով դժւած է մեր դպրոցների՝ պետական մարմիններից միակամայն անկախ օրէցօրը:

Անցնենք օգոստոսի 1-ի Կապերական ուկազի՝ զրպրոցականին վերաբերեալ շեշտին:

1873 թ-ին, Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաւիչի փոխարքայութեան օրով, լոյս է տեսել մի կարգադրութիւն, որի տրամադրութիւնն էր մի ընդհանուր

²⁾ Տես «Նոր-Դար», 1902 թ., №№ 170, 172, 174, 175, 177, 194, 195 և 198—իմ «Մեր թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամուտի ցայսօր անտես առնւած աղբիւրները»:—Տես ևս իմ «Հայոց թեմական Հոգևոր Դպրանոցների Կանոնադրութեան նախագիծը», Մոսկւա, 1902 թ., § 11 և էջ 162—164:

օրէնքի և Կովկասի ուսումնական վարչութեան վերահսկողութեանն ենթարկել Կովկասում եղած ամեն և մասնաւոր, և եկեղեցական-ժխական դպրոցները: Այդ կարգադրութեան դէմ եռանդուն կերպով բողոքում է երջանկալիշատակ Գէորգ Գ. կաթողիկոսը՝ պաշտպանելով հայ դպրոցների՝ պետական միջամտութիւնից անկախութեան գաղափարը, սակայն, չբացասելով որոշ սահմաններում դրած հսկողութիւնը: Բանակցութիւններից և դրադրութիւններից յետոյ, հարցը որոշւում է համաձայն Գէորգ Գ. կաթողիկոսի բողոքին, և Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաւիչի հաւանութեամբ ու Կայսեր հրամանով՝ 1873 թւի օրէնքի փոխարէն—դրի է առնւում 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքը ³⁾:

Այդ օրէնք է 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքը.

³⁾ Յ. Գ.: Ի դէպ.—Նախքան 1874 թւի յուլիսի օրէնքը մեր դպրոցներն ենթարկւած են եղել 1836 թւի պետական «Положение»-ին և ապա՝ 1867 թւի «Շամանակաւոր կանոններ»-ին: Այդ կանոնները Բարձրագոյն հաստատուել էին 1867 թւի մայիսի 15-ին և ապա հրատարակուել Միխայիլ Նիկոլաւիչի փոխարքայութեան օրով: «Համաձայն այդ կանոնների՝ Կովկասի արքունական տեսչութեան չէին ենթարկուած եկեղեցիներին և վանքերին կից հայ-լուսաւորչական, ինչպէս նաև ուղղափառ և մզկիթներին կից մահմետական դպրոցները: Նորանը տեղական ոստիկանական իշխանութեան հսկողութեան էին լանձնուած և դպրոցների վարչութիւնները պարտաւոր էին իւրաքանչիւր տարի ոստիկանութեան միջոցով տեղեկութիւններ հաղորդել ուսումնարանների, աշակերտների և ուսուցիչների մասին, որպէս անհրաժեշտ հարկաւորութիւն Կովկասեան ուսումնական շրջանի տարեկան փոճակագրական հաշուետւութեանց համար» (Տես «Հովիւ», 1906 թ., №№ 39 և 40 — Կար. Թէմուրազեանի՝ «Մի էջ Թիֆլիսի Յովնանեան-Մարիամեան օրհորդաց դպրոցի պատմութիւնից»: Տես ևս «Сборникъ распоряженій, напечат. въ циркул. по Управ. Кав. Учебн. Окp. 1867—1871 г.г.»):

Այդ օրէնքով մի անդամ ևս ընդգծւում է պետ. («Պորժենիէ») ի գծածը — հայ դպրոցի անկախութիւնը պետական որևէ միջամտութիւնից և ազգիս Վեհափառ Հայրապետի՝ իբր այդ դպրոցի լիակատար տիրոջ իրաւունքը, սակայն հետևեալ մի բացառութեամբ՝ եկեղեցական-ժխական դպրոցների նկատմամբ.

ա) Բոլոր եկեղեցական-ժխական դպրոցներում պիտի աւանդւի ուսուսաց լեզուն, իսկ ուր աւանդւում է պատմութիւն և աշխարհագրութիւն—այնտեղ պիտի աւանդւեն ուսուսաց պատմութիւն և ուսուսաց աշխարհագրութիւն ևս, և այն՝ ուսուցիչն լեզուով.

բ) Դպրոցների ուսուցիչները պիտի լինեն ուսասիրտաւ և տէր համապատասխան բարոյականի:

Ահա այդ և մի միայն այդ երկու կէտերի իրադրման վրա հսկելու իրաւունքն է, որ 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքով վերապահւում է պետական ժողովրդական դպրոցների տեսուչներին (инспекторы):

Այդպիսով՝ համաձայն 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքի՝ հայ դպրոցը, իր ամեն տեսակում, վայելում է լիակատար անկախութիւն պետական միջամտութիւնից անհրաժեշտանի նկատմամբ. ուսումնական նկատմամբ — թեմական հոգևոր դպրանոցները, որոնց նպատակն է հոգևորականներ պատրաստել, վայելում են նոյն լիակատար անկախութիւնը, իսկ եկեղեցական-ժխական դպրոցներն անկախ են վերև շեշտածս ուսուսաց լեզւի, ուսուսաց պատմութեան և ուսուսաց աշխարհագրութեան վերաբերեալի բացառութեամբ:

Այդ բացառութեան դէմ չէր Գէորգ Գ. կաթողիկոսը ևս: Նա ընդունում էր պետական լեզւի կարևորութիւնը և ուսուսաց լեզւի, պատմութեան և

աշխարհագրութեան նկատմամբ պետական պաշտօնական միջամտութեան - հսկողութեան վրա նայում էր՝ իբր մի գրաւականի, որով պիտի ամրանար «կառավարութեան վստահութիւնը դէպի մեր դպրոցները»։ Երջանկայիշատակ Կաթողիկոսը կանգնած էր այն գործնական տեսակէտի վրա, որ այդպիսով հայ ժողովրդական դպրոցական գործը ևս, ընդհանուր առմամբ, կընթանայ պարտուպատշաճ զարգացման շաւղով՝ ապահոված անսպասելիք խոչընդոտներէից⁴⁾։

Այդպիսով՝ այսօր մենք կանգնած ենք այս բոլի շեշտածս շաւղի սկզբին, և մեղինից, մեր աղջային և մարդկային պայտանմանալը-նի-նից է կախուած գործի ապագան։

Ուղեկից առնենք, ուրեմն, ծագած («արև») - ր, բացւած («բոցավառ լոյս») - ր և («դիմենք բանալ կենաց շաւղի»)...

Մեր առաջ բացւել է մարդկային ամեն յատկութիւնների զարգացման, կատարելագործութեան գործը՝ բազմաթիւութեան շաւղով մեր առաջ պատկերանում է հայ մանուկը՝ տեսար ձեռքին՝ դպրոցի շեմքին, և ապա մի փոքր ևս... նոյն մանուկը՝ հասակ առած՝ և Ֆիդիբապէս, և մտաւորապէս, և բարոյապէս՝ կեանքի շեմքին... Մարդու սիրտը լցում է փորձիկ մանկան այդ մարդանալը դիտելիս։ Այդտեղ, այն, այդտեղ՝ այդ մարդանալը դիտելիս՝ կրկնակի՝ ես զգում ուսերից վրա դրած բեռը դէպի դպրոցական գործի պարտուպատշաճ ընթացքը, դէպ ահող սե-

⁴⁾ Տես ևս «Մշակ», 1905 թ., №№ 125—128—Սիրական Տիգրանեանի՝ «Մեր եկեղեցական ուսումնարանների պատմութիւնից»։

րընդի անարատ բարոյականութիւնը։ Պահանջ, բարոյական անհրաժեշտ պահանջ ևս զգում՝ կշռի առնելու անցեալում ամբարած փորձը՝ ապագայի փորձանքների առաջն առնելու համար...

«Սոսք է մանուկ սերնդի կրթութեան գործը. դրանում է շրարած հասարակութեան ապագան» — շեշտւել է երբեմն («Նոր-Դար») - ի էջերից⁵⁾։ Սրաի խորքից են բղխել այդ խօսքերը. հասարակութեան ապագայի գաղափարն է ողևորում այդ սիրտը, որը, սակայն, խոցւած է, անցեալի փոսք կըրկոյթներով...

Իւրացնենք այդ սրաի բաբախումները մենք ևս, իւրացնենք՝ չփակելով մեր աչքերն անցեալի տխուր երևոյթների առաջ, բանի որ այդպիսով, և միմիայն այդպիսով, մենք ապագայում աղատած կլինենք մանուկ սերնդի կրթութեան սուրբ գործն անցեալի փորձանքներից...

Հասարակութեան առաջ բանում են դպրոցի զրուները — նա պիտի զգայ - իւրացնի իր և իր դպրոցի միջև ստեղծւելիք կապերը...

Հասարակութեան ներկայացուցիչը - հողաբարձուն անցնում է դպրոցի շեմքը որոշ պաշտօնական իրաւունքներով — նա պիտի զգայ - իւրացնի՝ այդ իսկ իրաւունքների շնորհիւ իր ուսերի վրա դրած բարոյական խնդրի վեհութիւնը...

Կրթական գործի զլուխ են անցնում ուսուցիչներ, տեսուչներ և այլն — սրանց պիտ իւրացւեն որոշ իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ...

Դպրոցը՝ իբր այդպիսին՝ պիտի լրացնի իր պար-

⁵⁾ Տես «Նոր-Դար», 1894 թ., № 117՝ «Տխուր երևոյթ» (անաշնորդոյ)։

առաջընթացը՝ կրթել, դաստիարակել, ուսուցանել — սրան պէտք էն ծրագիր, կանոնադրութիւն...

Մանուկը դպրոց է գնում հասարակաց հասնապարհով — պէտք է մտքը պղծ անարարժեք վարակիչ և արատաւորոց ախտերից...

Եւ այլն, և այլն...

Այդ ամենը պէտք է երևան դայ, իւրացւի, որ պէս զի, կրկնում էմ, մեր նորարաց դպրոցի դործն սոցա մնայ անցեալի փորձանքներից:

Մի առ մի դրի առնել անցեալի ամեն փորձանքները — անկարելի է, դրա համար հաստիքներ են պէտք: Բայց ահա այդ փորձանքների շտապով կազմած մի փոքր ցանկ: Ուշի ուշով կարգանք այդ ցանկը. նա մեզ պէտք կլինի՝ այսօր մեր առաջ դրած հարցերը կանոնների վերածելիս:

Համաձայն Կովկասի դպրոցական վարչութեան մի տեղեկագրի՝ 1893 թւին մենք ունէինք 197 եկեղեցական-ժխական դպրոց, ուր ուսանում էին 13,355 աշակերտ (8802 տղայ, 4553 աղջիկ), երեք թեմական հոգևոր դպրանոց (Թիֆլիսի Ներսիսեան, Երևանի, Շուշու) և մի ճեմարան (ս. Էջմիածնի Գէորգեան), ուր ուսանում էին 1201 աշակերտ: Հեռակապէս՝ ընդամենը — 201 կրթական հիմնարկութիւն 14,556 աշակերտով (10,003 տղայ, 4553 աղջիկ): 197 եկեղեցական-ժխական դպրոցների վրա ծախսւում էր 222,123 ռ.: Հեռակապէս՝ մի եկեղեցական-ժխական դպրոցի վրա ծախսւում էր միջին թւով — 1127 ռ., մի աշակերտի վրա — 17 ռ. 6): Գէորգեան ճեմարանի

6) Տես ևս «Մշակ», 1894 թ., № 1 — Հ. Ս-ի «Կրթական գործը մեր մէջ»:

և երեք թեմական դպրանոցների վրա ծախսւում էր 104,222 ռ.: Հեռակապէս՝ այդ չորս հիմնարկութիւններից ամեն մէկի վրա ծախսւում էր միջին թւով — 26,055 ռ., մի աշակերտի վրա — 87 ռ.: Եթէ ի նկատի առնելու լինենք մեր կրթական հիմնարկութիւնների ընդհանուր թիւը՝ 201 և դրանց վրա եղած ընդհանուր ծախսերը՝ 222123 + 104222 = 326345 ռ., կտանանք հետևեալ թւերը՝ — մի կրթական հիմնարկութեան վրա ծախսւում էր միջին թւով — 1623 ռ., մի աշակերտի վրա — 15 ռ. 40 քեպիան...

Ահա այդպիսի շնչին զուճարի էր վերածւում Կովկասի մի միլիոնից աւելի հայերի՝ դէպ իրենց կրթական գործն ունեցած ազդային և մարդկային պարսպանակը — ինչու...

Կրթական հիմնարկութիւններից և դրանց սաներից անցնենք դոյն այդ հիմնարկութիւնների գործն իր չարքաշ ուսերի վրա կրող ուսուցչին:

«Մոտայի ուսուցիչներ» — այդ վերնազիրն է կրում մեր մամուլի էջերում լոյս աեսած և հայ ուսուցչին նւիրած մի գրութիւն 7)...

«Նոգարարծուն ստիպել է վարժուհուն իր Եղոնի ներք ձաքրել» — վկայում է նոյն մամուլի էջերում լոյս աեսած մի ուրիշ գրութիւն 8)...

Թեմական հոգևոր դպրանոցի ուսուցչական ժողովում հոգարարծուն մար է լափ ասլիս «սոցլէ վրա» — պատմում են դէպքին անխօս վկայ հանդիսացած ուսուցիչները 9)...

7) Տես «Մշակ», 1894 թ., № 94:

8) Տես «Մշակ», 1894 թ., № 86:

9) Տես իմ «Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցը և Հասարակութիւնը», Մոսկա, 1899 թ., էջ 14:

Մեր ծխական դպրոցների ուսուցիչների «ոսկին» էր՝ երբեմն «կոպարով» որոշեա՞ծը, մի ուրիշը ստանում էր ամիսը 30 ռ., երրորդը՝ 40 ռ., չորրորդը՝ 15 ռ., ոմանք բաւականանում էին... հացով, փայտով, բնակարանով և ամենաչնչին իսկ ուսնկով — 15 բուբբուց էլ չնչին¹⁰⁾...

Սարգիս քահանայ Բէզնազարեանցը մահւան անկողնում պատկա՞ծ այսպէս էր քածում իր սանջւած սրտի կսկի՞ծը —

«Քսանհինգ տարի իմ ամբողջ կեանքը նուիրեցի դպրոցներին, կորցրի այնտեղ իմ առողջութիւնը, մաշեցի իմ բոլոր ոյժերը, — և ահա այժմ, ծերութեան հասակում, երբ տկար եմ և հիւանդ և անկարող աշխատելու, Ներսիսեան դպրոցը, հացոց այդ ամենամեծ և ամենահարուստ դպրոցը, փոխանակ հողալու իմ մասին, փոխանակ հողալու իմ երեխաների կրթութեան մասին, — նոյն իսկ մի քանի ամիս, երբ ես հիւանդ էի, չվճարեց իմ ուսնկը, այլ կտրեց և դասերիս հետ միասին տուեց ուրիշին»¹¹⁾...

Այլքան ցնցող փաստերին կից՝ ես միանդամայն աւերորդ եմ դատում զիմել թւերի վկայութեանը:

Սպա.

Կանոնադրո՞ւնի և Զրա՞գի... Այդ առթիւ թո՞ղ խօսի հայ անւանի մանկավարժը.

«Ամենայն մարդ, ինչ զաղափարի տէր ևս լինի, — ասում է Սեդրակ Մանդինեանն իր «Մանկավարժա-

10) Տես «Արձագանք», 1894 թ., № 94՝ «Հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների ընդհանուր դանձանակ»:

11) Տես «Մշակ», 1894 թ., № 107՝ «Սարգիս քահանայ Բէզնազարեանց»:

կան տարակուսանքներ մեր մէջ» զրբոյկում, — զիւրութեամբ կը նկատէ, որ մեր դպրոցի ներքին կազմութիւնը մի բազմադիմի, բայց անհեթեթ կերպարանք ունի: Քանի շատ ներդործող անձինք կան դպրոցի մէջ, այնքան շատ կտոր է բաժանուած դպրոցը: Ոչ որ չզիտէ, թէ միւսն ինչ է դործում, ինչ է ուսուցանում, ինչպէս և ինչու կրթում. ոչ որ չէ շարունակում այն, ինչ որ ուրիշն սկսել է, ոչ որ չէ լրացնում այն, ինչ որ միւսին պակասում է: Կար՞ծ որքան մարդ, այնքան տէր. իսկ դպրոցը մի է և այլքան տէրերին ծառայող. պարզ ասել՝ մեր դպրոցը միութիւն չէ»¹²⁾...

«Այսպէս չի կարող դպրոցը յառաջանալ, եթէ և պատուական ուսուցիչներ ունենայ, — ասում է Ս. Մանդինեանը նոյն աշխատութեան մէջ, — չի կարող, որովհետև ուսուցիչների դործունէութեան մէջ մի ներդիմ կապ չկայ. չի կարող, որովհետև նախա՞գի չունէ. չի կարող, որովհետև չունէ մի այնպիսի ճարտարապետ, որ իւր մէջ կենդանի պահպանէ այդ նախա՞գի ոգին և մեքանական «դրո՞ւնի-նը»¹³⁾...

Այդպէս շեշտում էր Ս. Մանդինեանը 1875 թւին. այդ նոյն շեշտը դնում է մեր առաջ դպրոցական արդի իրականութիւնը ևս...

Դպրոցական որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի, որպէս և կարգ ու կանոնի միակերպութեան զաղա-

12) Տես Սեդրակ Մանդինեան՝ «Մանկավարժական տարակուսանքներ մեր մէջ», Թիֆլիս, 1875 թ., էջ 48:

13) Տես ibid, էջ 7—8:

փարը՝ մեր թեմական դպրանոցների նկատմամբ դբա-
ղեցրել է նւաստիս ևս¹⁴⁾։

Չեմ կարող այստեղ չբերել ազգիս արդի Վեհափառ-
ճայրապետի՝ 1894 թւին Թեհրանի հայ հասարակու-
թեան շնորհած կոնդակի հետեւեալ կտորը, ուր այն-
քան պերճախօս դժերով դժւած է կարգ ու կանոնի
նշանակութիւնը՝

«Յամենայն գործս և հաստատութիւնս հիմնական
պայման յաշողութեան և յառաջադիմութեան կարգ
ու կանոն համարին. ապա ուրեմն անհնարին թուին
բարիք անդ, ուր ոչ զոչ կանոն, զի ի բացակայել կա-
նոնի իւրաքանչիւր ոք բնականապէս զիւր կամ կանոն
համարի»¹⁵⁾ . . .

Մեր դպրոցական գրականութեան մէջ երևացել են
երկու միանգամայն հակադիր շեշտեր մեզ հետաքրքրող
հարցի առթիւ։

«Մինչև ուսուցչի նիւթական ապահովութեան խնդիրը
չլուծուի, միւս բոլոր պահանջները և զանգաւաններն
անհետեւանք երեմիականներ են» — լուում է մի կող-
մից¹⁶⁾ . . .

«Ինչ պատկանում է ոտնկին, որ պիտի տրուի ու-
սուցիչներին, երբ լա- Յրագրով կազմուած կը լինեն
մեր ուսումնարանները, նիւթական ապահովութիւնն

14) Տես իմ «Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշ-
տութիւնը և Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների վարչական
և ուսումնական կարգ ու կանոնի՝ դիպիպլինայի միակերպու-
թեան գաղափարը», Մոսկա, 1900 թ.։

15) Տես «Մշակ», 1894 թ., № 93՝ «Մենք էլ այդ ենք պա-
հանջում»։

16) Տես Լևոն Սարգսեան՝ «Ժողովրդական կրթութեան գործը
մեզանում», Մոսկա, 1892 թ., էջ 35։

էլ կը լինի։ Ես հաւատացած եմ, որ ժողովուրդը հա-
կահրութիւն չի ցոյց տալ» — լուում է միւս կողմից¹⁷⁾ . . .

Կեանքը, դպրոցական պրակտիկ օրէցօրն այս ան-
գամ ևս զայիս է դնելու իր կնիքը — եշմարտու-
թիւնը պիտի որոնել երկու հակադիր ուղղութիւն-
ների միջին ճանապարհի վրա, ուր զայիս լուծուած-
միանում են՝ և գրամականի, և դիտական-բարոյա-
կանի շեշտերը։ Եւ դրա ամենաբաւ օրինակն է Թիֆ-
լիսի Ներսիսեան դպրանոցը, որը, չնայելով ուսուցիչ-
ների բաւարար ունեցելուն, ազատ չի եղել մեր միւս
կրթական հիմնարկութիւնների բացասական կողմերից՝
և վարչականի, և դիտական-բարոյականի նկատմամբ։
Բաւական է չիշել, որ օրը, Ն. Բարամեանի վկայու-
թիւնը, որ «1887-ից սկսած, առնուազն վեց ան-
գամ ծրագիր է մշակուել Ներսիսեան դպրոցում, իսկ
մինչև այդ ժամանակ վեց անգամ վեց»¹⁸⁾ . . .

Մրան կից՝ ևս կարող եմ բերել ձեռքիս տակի նիւ-
թերից հետեւեալ թւերը.

Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցը ցայ-
սօր ունեցել է 34 տեսուչներ և տեսչի պաշտօնա-
կատարներ¹⁹⁾. միջին ընդ վերածելով սրանց պաշտօ-
նավարութեան ընթացքը՝ կատանանք—1 փարի 10 ամիս . . .

Ներսիսեան Հոգևոր Դպրանոցը ցայսօր ունեցել է

17) Տես «Հայոց առաջին ընդհանուր Ուսուցչական ժողովի
պատմութիւնը» — արձանագրեց Յովհաննէս (ապա՝ Էմմանուէլ քա-
նանայ) Նազարեանց, Թիֆլիս, 1883 թ., էջ 136 — Գ. Խատի-
սեանի կարծիքը։

18) Տես «Լուսալ», 1900 թ., Գիրք Բ, էջ 359—360։

19) Տես «Յիսնամեակ Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր
Դպրանոցի», Թիֆլիս, 1888 թ., V:—Այստեղ հաշիւ են առնուած
«Յիսնամեակ»-ից յետոյ եղած փոփոխութիւնները ևս։

45 տեսուչներ և տեսչի պաշտօնակատարներ²⁰⁾։ Տեղին է—ի վերածելով սրանց պաշտօնավարութեան ընթացքը՝ կտանանք—1 փայլ 7 ամիս...

Ըստ վկայութեան Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի 18⁸⁹/90 ուսումնական տարեշրջանի ուսուցչական ժողովների ձեռագիր արձանագրութեան՝ «վերջին փասն տարուայ ընթացքում հայոց լեզու աւանդել են 19 (փասնեկնն) դասատու, ուրիշ առարկաների փոփոխութիւնները եղել են եթէ ոչ աւելի, ոչ պակաս»²¹⁾...

Այդքան երերուն է մեր դպրոցական օրէջօրը...

Մի հանգամանք ևս.

Հայ դպրոցական պատմական անցեալին նւիրած մի պատկառելի աշխատութեան մէջ կարդում ենք՝

«Բարոյական և քաղաքացիական մարտ է պահանջում ժողովուրդը Գորոյնց։ Ո՞ր բարեյաջող պայմանների տակ պատրաստէր նա այդ մարտիկը, երբ իւր մէջ ստիպուած է ընդունելու ազգի այնպիսի զաւակներ, որոնց տունը, ընտանեկան կեանքը, շրջապատող բարեկամները, դրացիները, ամբողջ, ամբողջ նրա կեանքը դպրանոցում տուածի հակառակն է թերադրում նրանց. կարճ՝ զաւակներ, որ Բոլորովին հակառակ պայմաններ են տեսնում դպրանոցի կեանքի և նրանից դուրս կեանքի մէջ։ Տեղին է—ի փայլ խնդիր, խրատ, քաջալերութիւն,

20) Տես Ստ. Մախատան՝ «Համառոտ պատմութիւն Ներսիսեան Հոգևոր Դպրանոցի եօթանասունեօրինգամեայ գոյութեան», Թիֆլիս, 1900 թ.։— Այստեղ ի նկատի է առնւած լետագայ ժամանակը ևս։

21) Տես «Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի 18⁸⁹/90 ուսումնական տարեշրջանի Ուսուցչական ժողովների արձանագրութիւններ» (ձեռագիր), էջ 43—44։

յորդոր և այլն բաներ է լսում նա, մի— փայլ հայտնայանք, կռիւ, ծեծ, անհամ գուարնութիւններ և այլն և այլն, մի փայլ մարտութիւն, նշտութիւն, ազնուութիւն, խաղաղութիւն, սիրոյ և միութեան հրահանգներ և հրաւերներ են կարդում նրան, մի— փայլ նա տեսնում է կեղտոտութիւն, աղտեղութիւն, խռովութիւն, ուխտադանցութիւն, խաբէբայութիւն, ատելութիւն, ոխակարութիւն, բաժանմունք և այլն... Ծնողը պահանջում է դպրանոցից ամենայն ինչ, բարձում է նրա ուսին բոլոր բեռը, իսկ ինքը մատով իսկ չէ կամենում մերձենալ նրան»²²⁾...

Ըստ նոյն վկայութեան՝ դպրանոցի «ճանապարհը մի բով է, որտեղից բաւական է որ մի անմեղ անփորձ մանուկ դէթ մի անգամ անց կենայ, որ ծանօթանայ կեանքի բոլոր ստոր վարմանց վարք ու բարքի հետ. նա (Ճնողը) այդ ճանապարհից դպրանոցն աղատելու, հարիւրաւոր անմեղների ամենօրեայ վարակումը բուժելու համար ոչ մի նար, ոչ մի հնար չէ մտածում»²³⁾...

Ես տեսել եմ այդ ճանապարհը²⁴⁾—ասիական լրկտիութեան, ասիական բնազդների այդ իսկական մէջընդմեջ...

«Ծնողները, — ասում է Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի 189²/3 ուսումնական տարեշրջանի

22) Տես «Յիմնամեակ Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի», էջ 284—285։

23) Տես ibid., էջ 285։

24) Տես իմ «Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցը և Հասարակութիւնը», էջ 25։— Յ. Գ.։ Դպրանոցի «քաղաքի հայաբնակ և յարմար տեղերից մէկում» նոր շէնքի հարցը վերջերս դրել է (տես «Մշակ», 1907 թ., № 83)։

85-12921



ուսուցչական ժողովների ձեռագիր արձանագրու թեան մի կտորը,— առհասարակ խիստ անտարբեր են դէպի ուսումնարանը, հետեւաբար և դէպի իրենց որդոց դպրոցական պարապմունքները. իրենք հասարակ դասակարգից լինելով, մեծ մասամբ, չեն կարողանում և երբեմն կարողներն անգամ չեն ըմբռնում, որ տան և ընտանիքի տուած յարաբերութիւններով օժանդակեն իրենց որդոց պարապմունքներին: Միւս կողմից աղքատ ծնողների որդիքն ստիպուած են նախ ընտանեկան առօրեայ հոգսերը հողալ—շուկայ երթալ, ջուր բերել—և ապա թէ նոր իրենց դպրոցական պարտականութիւնը կատարել, որն արդէն երկրորդական, երրորդական մի գործ է համարուած: Սուսել ևս դժուար է այն աշակերտների գրութիւնը, որոնք օտարի քանն են մնում, մանաւանդ դպրոցական գործին անտեղեակ մէկի մօտ—այդ դէպքում աշակերտը պարտականութիւն ունի և տան ծառայական գործերը կատարել: Հետեւանքը դպրոցի համար պարզ է»²⁵⁾...

Եւ այլն, և այլն...

Ահա այդքան բարդ և ծանրակշիռ հարցեր են բարձրանում այսօր մեր առաջ իրենց կրկնակի շեշտերով... Եւ այդ ամենը պէտք է կանոնաւորել, բարելաւել, խնամել...

Հայ դպրոցի ցայսօրեայ անցեալը, պատմական կեանքն է սնուցել-արտադրել այդ ամեն հարցերը: Եւ հայ դպրոցի դոյն այդ՝ ցայսօրեայ պատմական

²⁵⁾ Տես «Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի 1892/3 ուսումնական տարեշրջանի Ուսուցչական ժողովների արձանագրութիւններ» (ձեռագիր), էջ 51՝ Ուսուցիչ Ս. Սմբատեանի խօսքերը:



անցեալը շեշտուած է, որ դպրոցական ապագայ կանոնադրութիւնը չի կարող անտես առնել դպրոցի ցանկապատից դուրս ցայսօր ընթացող կեանքը, դպրոցական ապագայ ծրագրերը չի կարող անտես առնել տիրող կեանքի գործնական պահանջները: Այլապէս՝ դրպրոցը կկարւի կեանքից, իրականութիւնից՝ մասնւելով շարժուն շրջապատից զատուած կազմապարպին անշարժութեան: Կեանքից ազդուել և դոյն այդ կեանքի վրա ազդուել—ահա մեր դպրոցական ցայսօրեայ անցեալից հետեւցնելիք ժողովրդական դպրոցի երեւալը:

Եւ որպէս զի վերջ արւի անցեալի փորձանքներին և ժողովրդական դպրոցի այդ իդէալն իրականանայ հայ դպրոցի յարկի տակ, այսօր մեր առաջ դրած «կենաց շաւիղ»-ը հարթելու հարցին պիտի մօտենայ հաստատ ու անշտապ քայլերով: Հասարակ քայլերու համար պէտք է դիտենալ գործի անցեալը, տեղեակ լինել մեր դպրոցական գործի ցայսօր ամբարած փորձին. անհրապ քայլերու համար պէտք է զգալ ծանրադոյն պատասխանատուութիւն՝ հասարակութեան ապագայի նկատմամբ, — մի ապագայ, որը, ինչպէս վերը շեշտուած է, ծրարուած է նոյն իսկ դպրոցի գործում...

Ես շեշտում եմ հասարակ և անհրապ քայլերու անհրաժեշտութիւնը, որովհետեւ մեզանում, ըստ երևույթի, դեռ լրիւ չեն ընաւելացել այն մտքին—թէ՛ հանկարծութիւնը ևս ճանապարհորդութիւն է...

19 VIII 05 թ.,

Մոսկու:

II.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

ՀԱՅ-ԼՈՒՍԱՆԻՈՐԶԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳՈՅՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՓՈԽԱՐԲԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՍՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ¹⁾

Կառավարիչ սենատին օգոստոսի 1-ին աւած Կայսերական ուկադի շնորհիւ մեր առաջ բացւած («նոր շաւղի սկզբին») նւիրած յօդուածով²⁾ վերապահելով ինձ իրաւունք՝ ապագայում գառնալ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ին, ասացի, որ այդ պաշտօնական նորման իր երեք զատ-զատ կէտերում շօշափում է մեր եկեղեցիների, թեմական հողերը զպրանոցների և վանքերի կալւածների վարչութեան հարցերը:

Դիմենք «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի այդ երեք զատ-զատ կէտերին:

Ա.

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի առաջին կէտը կանոնաւորում է հայ եկեղեցիներն պատկանող գոյքերի հարցը, և այն՝ այսպիսի §§-ներով.

¹⁾ Արտատպում է «Նոր-Դար»-ի 1905 թ.ի №№ 11, 14, 19 և 20-ից:

²⁾ Տես վերը, էջ 4:

«1) Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների գոյքերի կառավարութիւնը յանձնւում է ծխական հողաբարձութիւններին, բաղկացած երեքփոխից և անդամներից՝ թւով 2—4, հաւասար իրաւունքներով, որոնց ընտրում են ծխականներն իրենց միջից 3 տարի ժամանակով:

«2) Ծխական հողաբարձութիւնների անդամների ընտրութիւնը կատարւում է ծխականների ընդհանուր ժողովներում ներկայ եղողների ձայների մեծամասնութեամբ և հաստատւում է թեմական առաջնորդից:

«3) Ծխականների ընդհանուր ժողովներում ձայնի իրաւունք ունեն ծուխին պատկանող արական սեռի 25 տարի հասակ ունեցող բոլոր անհասները, որոնք վայելում են օրինական իրաւունք հասարակական պարտաւորութիւններ-պաշտօններ կատարելու նկատմամբ և եկեղեցու ծխականներ են հաշւում ոչ պակաս քան երկու տարի:

«4) Ծխական հողաբարձուների վրայ պարտաւորութիւն է դրւում՝ հող տանելու պատշաճաւոր թոյլտուութեամբ հիմնելու գպրոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ, ապաստարաններ և այլ բարեգործական հաստատութիւններ:

«5) Եթէ եկեղեցական եկամուտները բաւարարութիւն տալու չլինեն հողալու ծխերի բոլոր կարիքները, հողաբարձութիւնը կազմում է առաջադրութիւն ծխականների վրայ որոշ տուրք նշանակելու մասին. այդ տուրքը կարող է լինել ծխանուագ կամ մշտական, զրամով կամ իրերով: Այդ առաջադրութիւնն առաջարկւում է ծխականների ընդհանուր ժո-

դովի քննութեանը, և, սրա կողմից ընդունուելուց և այդ առթիւ վճիռ կայացնելուց յետոյ, դառնում է պարտադիր — պարտաւորական համաձայնութիւն յայտնողներին համար:

«6) Հողաբարձութեան կազմած իւրաքանչիւր սարուայ ելեմտի նախահաշիւը ստանում է ձխականների ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը և հաստատուում է թեմական առաջնորդից:

«7) Ծխական հողաբարձութիւնները պարտաւոր են հաշիւ տալ թէ վիճակաւոր առաջնորդին և թէ ձխականների ընդհանուր ժողովներին, որոնք իւրաքանչիւր տարի ընտրում են առանձին վերաստուգող յանձնաժողովներ հաշիւներն ստուգելու համար»:

Ահա դրանք են «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. կէտի §§ - րը՝ համաձայն մեր ձեռքը հասած թարգմանութեան ³⁾:

Համաձայն պետական օրէնքի XI հատորի I մասի (հրատ. 1896 թ.)՝ մեր եկեղեցու ծուխը, որին յանձնւած է առաջնի մասնաւոր հսկողութիւնը և կառավարութիւնը, տիրանում է իր այդ իրաւունքներին՝ յանձին իր ընտրած ա) երեցփոխի (յօդ. 1225, 1227) և բ) եկեղեցու ոչ-կուսակրօն հողւորական կազմի (IX հատ., հրատ. 1899 թ., յօդ. 500): Մինչդեռ այսօր՝ շնորհիւ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երեցփոխի Կէտի Խախտման է, և ծուխը՝ երեցփոխին ցայսօր իւրացւածի նկատմամբ՝ տիրանում է իր իրաւունքներին՝ յանձին իր ընտրած Զխական հոգաբարձութիւն

³⁾ Տես «Մշակ», 1905 թ., № 160: — Տես ևս «Նոր-Դար», 1905 թ., № 2:

Ըւան, որի միայն մի անդամն է երեցփոխը: Ասել է երեցփոխի նախկին իրաւունքներն ու պարտաւորութիւններն այսօր վերցւում են երեցփոխից և տրւում Զխական հոգաբարձութեան (§ 1): Հետեւապէս՝ մինչդեռ ցայսօր ծուխի և հողւոր իշխանութեան մէջ՝ իբր հաւատարմատար (երբեմն՝ լիազօր) առաջնի (յօդ. 1229) և իբր զործակատար վերջնի (յօդ. 1170, 1222)՝ կանգնած էր երեցփոխը, այսօր՝ շնորհիւ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի՝ այդ ամենը, թերեւս շատ չնչին սրբազրութեամբ, իւրացւում է Զխական հոգաբարձութեան (§§ 1, 2, 4, 6, 7): Վերջնիս իւրացւած է (§ 1) երկուսն էլ՝ կառավարել հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների զոյքերը, սակայն հետեւեալ սահմանափակումներով՝ — եթէ թեմական առաջնորդը կհաստատի ձխական ընդհանուր ժողովներում ընտրւած ձխական հողաբարձութեան անդամներին (§ 2), եթէ թեմական առաջնորդը կհաստատի տարւայ ելեմտի նախահաշիւը (§ 6): Ապա՝ այդ իրաւունքին կից՝ նոյն ձխական հողաբարձութեան իւրացւած են հետեւեալ պարտաւորութիւնները՝ ա) կառավարել հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների զոյքերը (§ 1), բ) պատշաճաւոր թոյլաւորութեամբ հող տանել՝ հիմնելու դրպրոցներ, հիւանդանոցներ, անկերանոցներ, ապաստարաններ և այլ բարեգործական հաստատութիւններ (§ 4), գ) առաջադրութիւն կազմել ձխականներից որոշ տուրք նշանակելու մասին, եթէ եկեղեցական եկամուտները բււարարութիւն սալու չլինեն ձխերի կարիքները հողայու, և առաջարկել այդ առաջադրութիւնը ձխականների ընդհանուր ժողովին՝ ի քննութիւն և ի հաստատութիւն (§ 5), դ) կազմել իւրա-

բանչիւր տարւայ երեմտի նախահաշիւը և ներկայաց-
նել այն ծխականների ընդհանուր ժողովին՝ ի հաւա-
նութիւն և թեմական առաջնորդին՝ ի հաստատու-
թիւն (§ 6) և ե) հաշիւ տալ՝ թէ վիճակաւոր ա-
ռաջնորդին և թէ ծխականների ընդհանուր ժողով-
ներին (§ 7):

Այդպիսով, ինչպէս ցայսօր երեցփոխն ունէր իր-
անոնք միայն ծուխի՝ իբր իրեն ընարողի (յօդ. 1227)
և երբեմն նոյն իսկ լիազօր հաւատարմութիւն տւողի
(յօդ. 1229) վերաբերեալ, իսկ հոգևոր իշխանութեան
վերաբերեալ նա ունէր միայն պարսպանութիւններ
(յօդ. 1229) և ոչ երբէք իրաւունքներ, — այսօր՝ շնոր-
հիւ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի 7-րդ պարբեր-
իւրացւում է ծխական հոգաբարձութեան, հարկաւ,
ի բաց առած (§§ 6, 7) լիազօր հաւատարմութեան
վերաբերեալ շեշտը (յօդ. 1229) — այդ՝ ցայսօր տեղի
ունեցած այնքան տարօրինակ, անորմալ ընդհարու-
մերի թերևս զլիսաւոր պատճառ-առիթոյր: Ապա,
ինչպէս ցայսօր երեցփոխը, լինելով իսկ անմիջական
մասնաւոր կառավարիչ եկեղեցու գոյքի (յօդ. 1225),
միշտ՝ իբր ամեն գործողութիւններում կախւած էր
հոգևոր իշխանութիւնից (յօդ. 1222, 1188՝ 1, 2, 4,
14, 15) և պիտի ներկայանար հոգևոր իշխանութեան
առաջ՝ ոչ երբէք իբր, այլ՝ ծուխի նախագծերով-
ցանկութիւններով (онъ вообще дѣйствуетъ какъ
уполномоченный отъ лица прихода — բացի այն դէպ-
քից, երբ ծուխը տալիս էր նրան լիազօրութիւն
(յօդ. 1229), — այսօր՝ շնորհիւ «Ժամանակաւոր կա-
նոններ»-ի 7-րդ պարբերիւրացւում է (§§ 5, 6)
ծխական հոգաբարձութեան, դարձեալ, հարկաւ, ի բաց

առած (§§ 6, 7) լիազօր հաւատարմութեան վերա-
բերեալ շեշտը (յօդ. 1229):

Մենք ողջունում ենք «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի
այդ նորութիւնը, որովհետև այդպիսով մի անգամ
ևս ընդգծւում է պետական օրէնքի խելացի իմաստը —
թէ երեցփոխը ոչ ոք անելու իրաւունք չունի արանց
ծուխի, այս անգամ՝ արանց ծխական հոգաբարձու-
թեան, որոշման և թեմական առաջնորդի հաւանու-
թեան — հաստատութեան (§§ 6, 7):

Եկեղեցու մասնաւոր հսկողութեան և կառավար-
ութեան կից՝ պետական օրէնքն իւրացրել է հայ
եկեղեցական ծուխին միայն և եթ հետեւեալ իրա-
ւունքները — ընտրել կաթողիկոս (յօդ. 1118, 1120),
եկեղեցու երեցփոխ (յօդ. 1227) և ոչ-կուսակրօն հո-
ղևորական կողմը (IX հատ., հրատ. 1899 թ., յօդ.
500) և տարւայ վերջը լսել երեցփոխի հաշիւը (յօդ.
1232), որը նոյնութեամբ (сѣмъ отъетъ) ներկայացւում
էր թեմական կոմսիստորիային (յօդ. 1232), ասել է՝ մի
կուլեգիալ հիմնարկութեան: Մինչդեռ այսօր՝ շնորհիւ
«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի ծխական հոգաբարձու-
թիւնների հաշիւը արւելու է վիճակաւոր առաջնոր-
դին (§ 7), ասել է՝ անհասարակ անձնաւորութեան:
Ճեւեալապէս՝ այսօր՝ շնորհիւ «Ժամանակաւոր կանոն-
ներ»-ի թեմական առաջնորդը՝ և հաստատելու է
տարւայ երեմտի նախահաշիւը (§ 6), և ստանալու է
հաշիւը (§ 7):

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի այդ վերջին շեշտը
(§ 7), անշուշտ, հիմնւում է պետական օրէնքի յօդ.
1170 և 1222 վրա, որոնցով թեմական առաջնորդնե-
րին իւրացւած է լիակատար հսկողութիւն — դէկա-

վարութիւնը (общий надзоръ—полные начальники) իրենց թեմերի եկեղեցիների գոյքերի պէս-պէս կառավարութեան, միաժամանակ և պատասխանատու-թիւնը քաղաքական բարձրագոյն և իրենց հոգևոր իշխանութիւնների առաջ (յօդ. 1117, 1170, 1222): Սակայն, այդ այդպէս լինելով, մենք չզիտենք՝ ի՞նչպէս պիտի լրացնեն իրենց պարտաւորութիւնները թեմական կոնսիստորիաները, որոնց նոյն պետական օրէնքով վերապահւած է թեմի եկեղեցիների բարեկարգութիւնը և գոյքի կառավարութիւնը (управление), եկեղեցիների դրամականն ամեն ամիս քննել-նշտելը, ս. էջմիածնի սինոդին ամեն տարի մանրամասն հաշիւ տալը (յօդ. 1188՝ 2, 4, 14, 15): Անշուշտ, թեմական կոնսիստորիաներին պետական օրէնքի այդ յօդւածով վերապահւածի մէջ պիտի տեղի ունենան փոփոխութիւններ: Սակայն, ես չզիտեմ, ի՞նչ է անելու, դիցուք, Երևանի փոխ-թեմական իր. թեմի հարիւրաւոր եկեղեցիների, ուրեմն և հարիւրաւոր ծխական հողաբարձուների հաշիւները: Մի անձնաւորութեան ոյժերից վեր է այդքան հաշիւների հետ գործ ունենալը, ե՞լէ ի նկատի առնելու լինենք, որ թեմական առաջնորդներն այնպէս էլ ծանրաբեռնւած են բազմատեսակ գործերով և ե՞լէ հաշիւները ստորագրելու են բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնից չետոյ: Ես կարծում եմ, որ այդ հաշիւները «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի գոյութեան օրով ևս յանձնելու են թեմական կոնսիստորիաներին առաջնորդների յետոյ, հետևապէս՝ ինձ համար անհասկանալի է գոյն այդ «կանոններ»-ով ստեղծւած պտոյսը:

Ապա. ինչպէս պետական օրէնքի XI հատ. I մասի

(հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1232-ը, նոյնպէս և «Ժամանակաւոր կանոնների»-ի § 7-ը չեն պարզում — իսկապէս ինչո՞ւ համար է ներկայացւում հաշիւը ծխականների ընդհանուր ժողովին, քանի որ՝ ըստ յօդ. 1232՝ նոյն հաշիւը նոյն-է-ն (celui от себя) է ներկայացւում թեմական առաջնորդին, իսկ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի § 7-ը չի պարզում՝ ի՞նչ նշանակութիւն ունի առաջնորդի համար ծխականների ընդհանուր ժողովում հաշիւի առթիւ եղած թեր և դէմը: Այստեղ խօսքս այդ թեր և դէմի ոչ թէ բարոյական նշանակութեան մասին է, այլ՝ պաշտօնական գորութեան:

Բացի վերը շեշտածս նորութիւնը, «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը մացնում են մեր մէջ ցայսօր չեղած մի շարք ուրիշ նորութիւններ, երբեմն տալիս են մեր մէջ եղածի փոփոխութիւնը: Սրանք են՝ (եկեղեցական) ծխական հողաբարձութեան կազմը (§ 1), ընտրութեան եղանակը (§ 2), «իրաւատէր ծխական» խօսքերի իմաստը (§ 3), ծխական հողաբարձութիւններին բացորոշակի իւրացրած պարտաւորութիւնները՝ դպրոցական և այլն հիմնարկութիւնների նկատմամբ (§ 4) և «պարտադիր - պարտաւորական» տուրքի զաղափարն ու վերջնիս իրականացնելու եղանակը (§ 5):

Ես ի բոլոր սրտէ ողջունում եմ այդ ամեն նորութիւնները՝ բացի վերջնից: Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը սնունդ է մատակարարել իր եկեղեցուն և եկեղեցու ուխտան իրագործող հիմնարկութիւններին և նոյն իսկ՝ զատ-զատ անհատներին, և ես չզիտեմ ի՞նչ կարիք կայ այսօր օրէնքի կոնտրոլին, օրէնքի նշման ենթարկել այն, ի՞նչ ցայսօր արասցաւ էլ է՝ իբր հա-

յազգիներէս սրտի ազնւագոյն լարերի շարունակ կա-
յուն շեշտ...

Ինչ և իցէ: Թերևս իմ տեսակէսը, իմ ըմբռնուծը
սխալ է: Սակայն զոնէ ես — իսկ ես համողած եմ,
որ միայնակ չեմ մնալու այդ հարցում — անհրաժեշտ
եմ համարում հրապարակով յայտնել՝

Իբր հայ՝ ես իմ բարոյական պարտաւորութիւնս
կհամարեմ ձեզի իմ լուծան հայ դպրոցական և այլն
գործի զանձանակը, սակայն այն օրը, երբ ինձ կհար-
կազրեն մի անգամ ընդմիջա որոշել քանի՜ բուբի
պիտի տամ այդ գործի համար տարեկան թէ ամսա-
կան՝ զգուշացնելով, որ, եթէ որ և է պատճառով այս
կամ այն անգամը տալու չլինեմ խոստացածս զբամբ,
ինձ օրինական պարտախանութիւնս կենթարկեն ⁴⁾, —
այդ օրն ես ունիմ ասելու մի խօսք՝ — Եթէ այդպէս
է, թող ինքն օրէնքը որոշի թէ ինչքան պիտի տայ
այդ նպատակի համար ամեն մի հայ...

[Յ. Գ.:

Այստեղ հարկ է նկատել, որ, ճիշտ է, նախ քան
1905 թւի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոն-
ներ»-ի լոյս տեսնելը «պարտադիր տուրք» պէքովնը՝
այդ «կանոններ»-ի իմաստով չկար ցայդ տիրող պե-
տական օրէնքի մէջ, սակայն «պարտադիր տուրք»-ի
Քաղաքացիական նախատեսուած էր այդ տեղ ևս, թող թէ
միայն և եթ մեր թեմական հոգևոր դպրանոցների

⁴⁾ Յ. Գ.:— Փաստերն իրենց պատել չտուին: «Փայլակ»-ին
(1907 թւի № 8) գրում են Արղահանից՝ «...տեղիս հայ հա-
սարակութեան մի մասը զանազան պատճառաբանութիւններով
հրաժարում է դպրոցական տուրքերը վճարելուց... Համախօսա-
կանի զօրութեամբ չը տողներին պիտի դատարանին յանձ-
նեն...»

նկատածը, և այն՝ ասեմանական մարտի: Այսպէս պետ-
օրէնքի XI հատորի I մասում (հրատ. 1896 թ.),
ի միջի այլոց, զրի է առնւած հետևեալ տեկտար⁵⁾.

«(Յօդ.) 1209. Во всѣхъ церквахъ и монастыряхъ
той епархіи, къ коей принадлежитъ семинарія, произ-
водится обыкновеннымъ порядкомъ сборъ въ пользу
оной, и собранныя деньги отсылаются каждыя три
мѣсяца въ надлежащую Консисторію, для доста-
вления семинаріи. Сверхъ того монастыри, ревнуя
къ пользѣ Армяно-Грегоріанской церкви, приносятъ
ежегодно изъ своихъ доходовъ особыя суммы на
содержаніе ихъ епархіальной семинаріи. — Թարգմա-
նա-Յի-նը՝ Յօդ. 1209. Այն թեմի բոլոր եկեղեցիներ-
ում և վանքերում, որին պատկանում է սեմինարիան
(հոգևոր թեմական դպրանոցը), յօդուա վերջնիս, ըն-
դունւած կարգով, կարասիքն է ժողովարարութիւն և
ժողովւած զուժարներն ուղարկուած են ամեն երեք
ամիս համապատասխան Կոնսիտորիային՝ սեմինա-
րիային յանձնելու համար: Բացի այդ, վանքերը՝ հո-
գալով հայ-լուսաւորչական եկեղեցու շահը՝ յարկա-
նա՛մ են ամեն արբէ իրենց եկամտից յարասի զուժարներ՝
թեմական սեմինարիաների պահպանութեան համար»:

«(Յօդ.) 1210. При выдачѣ жалованія чиновникамъ
и канцелярскимъ служащимъ Армяно-Грегоріан-
скихъ Консисторій и Духовныхъ Правленій, равно
учителямъ и другимъ лицамъ при учебныхъ ду-
ховныхъ заведеніяхъ, во всѣхъ епархіяхъ произ-

⁵⁾ Տես իմ «Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանո-
նադրութեան նախագիծը», Մոսկւա, 1902 թ., էջ 7՝ § 11 և
Յաւելւած VIII:

водится въ пользу семинарій, для чрезвычайныхъ ихъ потребностей, вычесть по два процента съ окладовъ выше ста пятидесяти рублей. — *Թարգմանոս-Քիւնը՝ Յօդ. 1210.* Հայ-լուսաւորչական Կոնսիստորիաների և հոգևոր Կառավարութիւնների պաշտօնեաներին և կանցելարսկի ծառայողներին, որպէս և բոլոր հոգևոր դպրոցների կազմին պատկանող ուսուցիչներին և այլ անձանց ոտնիկ տրւելիս՝ բոլոր թեմերում հանձնարարական (թեմական հոգևոր դպրանոցների) արատկարգ պէտքերի»⁶⁾:

Բացի այդ, նոյն պետական օրէնքը պարունակում է իր տեխատում հետևեալ շեշտերը ևս՝

«(Յօդ.) 1141՝ 8. Կէ քրոջս Գմիադինսկոյ Բարյանսկոյ Կոնսիստորիանէն, որպէս և բոլոր հոգևոր դպրոցների կազմին պատկանող ուսուցիչներին և այլ անձանց ոտնիկ տրւելիս՝ բոլոր թեմերում հանձնարարական (թեմական հոգևոր դպրանոցների) արատկարգ պէտքերի»⁶⁾:

⁶⁾ Ի դէպ է յիշել պետ. օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդած 1254-րդը ևս, որի տեխատն է՝

«1254. При выдачѣ жалованія чиновникамъ и канцелярскимъ служителямъ Армяно-Грегоріанскихъ Консисторій и Духовныхъ Правленій, равно учителямъ и другимъ лицамъ при учебныхъ духовныхъ заведеніяхъ, во всѣхъ епархіяхъ, производится въ кассу для призрѣнія вдовъ и сиротъ Армянскаго духовенства вычесть по одному проценту съ окладовъ до ста пятидесяти рублей. — *Թարգմանութիւնը՝ Յօդ. 1254.* Հայ-լուսաւորչական Կոնսիստորիաների և հոգևոր Կառավարութիւնների պաշտօնեաներին և կանցելարսկի ծառայողներին, որպէս և բոլոր հոգևոր դպրոցների կազմին պատկանող ուսուցիչներին և այլ անձանց ոտնիկ տրւելիս՝ բոլոր թեմերում հանձնարարական (թեմական հոգևոր դպրանոցների) արատկարգ պէտքերի»

епархіяхъ сбора добровольныхъ приношеній въ пользу монастырей, церквей, семинарій и богоугодныхъ заведеній, не принадлежащихъ къ вѣдомству тѣхъ епархіи... — *Թարգմանոս-Քիւնը՝ Յօդ. 1141՝ 8.* Էջմիածնի Հայ-լուսաւորչական Սինոդի գործառնութեան շրջանին՝ ըստ վարչական (կարգադրական) մասի պատկանում են... թոյլ տալ թեմերում կամավոր սուրբերի Ժողովարարութիւն՝ յօգուտ դոյն թեմերին պատկանող վանքերի, եկեղեցիների, սեմինարիաների (թեմական հոգևոր դպրանոցների) և ասուածահանոյ հիմնարկութիւնների...»

«(Յօդ.) 1188՝ 7. Կէ քրոջս Գմիադինսկոյ Բարյանսկոյ Կոնսիստորիանէն, որպէս և բոլոր հոգևոր դպրոցների կազմին պատկանող ուսուցիչներին և այլ անձանց ոտնիկ տրւելիս՝ բոլոր թեմերում հանձնարարական (թեմական հոգևոր դպրանոցների) արատկարգ պէտքերի»⁶⁾:

Պետական օրէնքի (XI հատ. I մաս, հրատ. 1896 թ.) այդ յօդածների իմաստը պարզ է: Սրանցով զիւրութիւն էր արւում միանագէ կամաոր ներկերին (կամաոր արտ — id) կից՝ Ժողովրդականացնել մեղանում արտեկան կանոնաոր ներկերի (պարտարիք արտ — id)

զազափարը՝ ևս, և այն՝ և որոշ թեմերում — դատ-
դատ, և բոլոր թեմերում — հանուր առմամբ, — մի
զիւրու-թիւն, որը սակայն մեղանում շարունակ մնա-
ցել է անպէս արեւած⁷⁾:

Արդ, եթէ հանդիպադնելու լինենք պեա. օրէնքի
XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) վերը բերածս
(1209, 1210) յօդածները 1905 թւի օգոստոսի 1-ի
«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. մասի § 5-ին, կաես-
նենք, որ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը զայիս են
զրէ առնելու պետական օրէնքով որոշ սահմանափակ
(պաշտօնական) շրջանի և նպատակի համար զծած
զազափարը՝ մեր այլ (եկեղեցական - ծխական) զըպ-
րոցների և այլն նկատմամբ ևս՝ կապելով այն մնա-
յուն տարրի — «եկեղեցիների ծխականների» հետ,
սրան կից՝ արդարապէս վերապահելով այդ «տուրք»-ին
նախկին պետական օրէնքի (յօդգ. 1209 — առաջին կէ-
սր, 1141՝ 8 և 1188՝ 7) զծած «կամար» յատկա-
նիշը:

Յիրաւի: «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. մասի
§ 5-րդն այսպէս էլ շեշտում է՝ «տուրք... դառնում
է պարտազիր - պարտաւորական համայնայնութիւն յայտ-
նողների համար»: Սակայն, մինչդեռ ըստ պետական
օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) վերը
բերածս յօդածների (1209 — առաջին կէսր, 1141՝ 8
և 1188՝ 7)՝ «պարտազիր — պարտաւորական տուրք»
վճարելու «համաձայնութիւն» աւողը պատասխանա-

⁷⁾ Այդ առթիւ տես «Նոր-Դար», 1902 թ., №№ 170, 172,
174, 175, 177, 194, 195 և 198 - իմ «Մեր Թեմական Հո-
գևոր Դպրանոցների եկամտի ցայսօր անտես առնած աղբիւրնե-
րը» յօդածը:

առ էր միայն և եթ մեր հոգևոր իշխանութեան արտաք,
այսօր, շնորհիւ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա.
մասի § 5-ի, պատասխանատուութեան ենթարկելու
իրաւունքն իւրացւած է 1905 թ-ի օգոստոսի 1-ի պե-
տական օրէնք — «Ժամանակաւոր կանոններ»-ին...

Թէ ի՞նչ - ի՞նչ հեռանկարներ է բացւում պետական
իշխանութեան առաջ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի
օրէնք — «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. մասի § 5-
ով — այդ մասին մենք կարող ենք, առանց տարւելու
արդի, մինչ այս - մինչ այն, երբուն իրականութեամբ,
ենթադրութիւններ անել՝ ի նկատի առնելով անցեալի
փորձը, երբ պետական իշխանութեան ձեռքով մեր՝
փակած և ապա պետականի վերածած զպրոցների հա-
մար նոյն պետական իշխանութիւնը պահանջում էր
վճարել նախկին վճարած տուրքերը (շէնքերի, կալւած-
ների արդիւնքը և այլն):

Արժէ այդ առթիւ մտաբերել դէթ լուսաւորու-
թեան մինիստրութեան և մեր հոգևոր իշխանութեան
միջև եղած դատարանական ընդհարումները և այլն...]

Դրանով ևս վերջացնում եմ «Ժամանակաւոր կա-
նոններ»-ի Ա. կէտի մասին ասելիքս⁸⁾:

Անցնում եմ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ
կէտին:

⁸⁾ Ի դէպ. եկեղեցական ծուխի և այլն մասին ասելի ման-
րամասն տես «Նոր-Դար»-ի 1902 թւի №№ 77 և 78 — իմ «Հայոց
եկեղեցական ծուխի իրաւաստութեան խնդիրը» յօդածը: Տես ևս
«Նոր-Դար», 1902 թ., №№ 120, 121, 122 և 1903 թ. №№
101, 102, 105, 106, 116, 117, 118, 119, 120 — իմ «Ու-
շագրաւ առաջարկ» (Հայաստանեայց առաքելական տուրք եկեղե-
ցու ծխական կանոնադրութեան առթիւ) յօդածս:

Ապա՝
«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. կէտի՝ յատկապէս զպրո-

Բ.

«Փամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտը կանոնաւորում է հայ հոգևոր սեմինարիաներին (Եկեմական հոգևոր դպրանոցներին) պատկանող կալուածներէ հարցը, և այն՝ այսպիսի §§-ներով—

(1) Հոգևոր սեմինարիաների կալուածները (Օր. ժող. XI հ., հրատ. 1896 թ., յօդ. 1206) կառավարում են առանձին հոգաբարձական խորհուրդներ՝ բաղկացած 12 հոգուց, նախագահութեամբ թեմական առաջնորդի:

(2) Հոգաբարձական անդամներ ընտրելու համար, թեմական առաջնորդի կամ նրա կողմից նշանակած անձի նախագահութեամբ, հրաւիրւում է վիճակալին ընտրողների ժողով՝ երկու-երկու հոգի այն քաղաքի եկեղեցիներից, ուր գտնւում է սեմինարիան. այդ անձերն ընտրւում են ծխականների ընդհանուր ժողովով ներկայ եղողների ձայների մեծամասնութեամբ, և մի-մի հոգի վիճակում զանազ քաղաքային եկեղեցիներից՝ ընտրւած նոյն կարգով, և մի-մի ընտրող իւրաքանչիւր դորձակալութիւնից՝ ընտրւած զիւղական եկեղեցիների ներկայացուցիչների ժողովով: Հոգաբարձական խորհրդի անդամներն ընտրւում են 4 տարով:

(3) Հոգաբարձական խորհրդի անդամները հաստատւում են իրենց պաշտօնում ամենայն հայցը կաթողիկոսից:

ցականին (եկեղեցական-ծխական) վերաբերեալ շեշտին ես ղեռ ունիմ դառնալու ստորև՝ դոյն «Կանոններ»-ի Բ. կէտի առ-ծիւ ստելիքումս [Յ. Գ.]:

«4) Հոգաբարձական խորհրդի անդամները կէտը 2 տարուց յետոյ դուրս է գալիս պաշտօնից և առաջին անգամ վիճակով:

«5) Վիճակալին ընտրողների ժողովը, հոգաբարձական խորհրդի լիազօրութեան ժամանակամիջոցում, ընտրում է վերաստուգող չանձնաժողով, որի եզրակացութիւնը հաղորդւում է էջմիածնի սինօդին:

«6) Տարեկան նախահաշիւները, ինչպէս նաև հոգաբարձական խորհրդների հաշիւները, հաստատւում են էջմիածնի սինօդից»:

Ահա դրանք են «Փամանակաւոր կանոններ»-ի Բ. կէտի §§-ը՝ զարձեպ համաձայն մեր ձեռքը հասած թարգմանութեան: Սակայն այստեղ, նախ քան այդ §§-ներին անցնելը, անհրաժեշտ էմ դատւում կանց առնել շնորհիւ «Փամանակաւոր կանոններ»-ի այդ Բ. կէտին՝ հրապարակի վրա դրած մի շար խոշոր Եւ-րի-ճայո-Նեան վրա:

«Մշակ»-ը տարով իր 1905 թւի № 160-րդում «Փամանակաւոր կանոններ»-ի թարգմանութիւնը՝ ապա, իր № 161-րդում՝ «Փամանակաւոր կանոններ» վերնագրով առաջնորդողում, գրում է՝

«Երկրորդ կէտի վերաբերմամբ Փամանակաւոր կանոնները, միանգամ ընդ միշտ հաստատելով սեմինարիաների գոյութեան իրաւունքը ամեն մի թեմում, համաձայն Պօլօթենիայի, վերահասարակութեան այդ դրույրոցների կառավարութեան այն եղանակը, որ մտրոված է երջանկալիշատակ ներսէս և Մատթէոս կաթողիկոսների կանոնադրութիւններով: Այսուհետև ևս մեր հոգևոր դպրոցները պէտք է կառավարվեն ժողովրդի ձեռքով, նրա ընտրած ներկայացուցիչների միջոցով:

այն նշանաւոր արքայ-Նեաճի, որ հողաբարձական ընտրութեան մասնակցում է ոչ թէ միայն թեմական քաղաքի, ինչպէս առաջ էր, այլ ամբողջ թեմի հայ ժողովուրդը: Իրանով ընդունւած է մի մեծ անարդարութիւն, որ կատարուած էր մինչև այժմ, հեռացնելով գիւղական ահագին ազգաբնակիչութիւնը մասնակցելու իրաւունքից ազգային այն կարևոր հաստատութեան կառավարութեան գործում, որ կոչված է լինել ամբողջ թեմի ժողովրդի հողեր-բարոյական կրթութեան օջախ:

«Բայց որքանից վերացւած է և այն սահմանափակումը, որ վերջերս մտցրվել էր, օրինակ, Ներսիսեան դպրոցի կանոնադրութեան մէջ, պարտադիր անելով երկու քահանաների մտցնելը հողաբարձութեան կազմի մէջ»⁹⁾:

Ես նոյնութեամբ և ամբողջովին քաղեցի «Մշակ»-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտին վերաբերեալ առաջնորդողի կտորը, և ահա այդ է, այդ քաղածս կտորն է, որ ես անւանում եմ՝ շատ խոշոր լիբերալիզմ-ի:

Յիրաւի:

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտը խօսում է մեր թեմական հողեր դպրանոցների եկամտանէրի մի աղբիւրի՝ կալաքանից արաց-ելիքի մասին և

⁹⁾ Տես «Մշակ», 1905 թ., № 161: (Ընդգծումները մերն են: Հեղ.): Ի դէպ.— Ես դժարանում եմ հաշտեցնել «Մշակ»-ից այս բոլոր քաղածս՝ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Բ. կէտին վերաբերեալը և նոյն «Մշակ»-ի նոյն առաջնորդողի նոյն «Ժամանակաւոր կանոններ»-ին վերաբերեալ ամփոփ խօսքը՝— «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը երբ գլխաւոր կէտեր են շօշափում. ա). . . բ) հողեր սեմինարիաներին պատկանող կալաքաների հարցը. գ). . . »:

ոչ՝ նոյն դպրանոցների լաւաւան նիստ ու կացի մասին: Եւ հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ:

Յիրաւի. անհասկանալի կլինէր, եթէ Բարձրագոյն ուկազին կից՝ մի և նոյն օրը և եթ խմբագրէր և Բարձրագոյն «հաստատուէր»¹⁰⁾ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտը վերը շեշտածս թիւրիմացութեան իմաստով, քանի որ այդպիսով հիմնովին խախտւած կլինէր 1874 թ-ի յուլիսի 19-ի օրէնքը, որով շեշտուած է հայ դպրոցի անկախութիւնը՝ թէ՛ անտեսական և թէ՛ վարչական որ և է հարցում, նսնմանաւանդ մեր թեմական հողեր դպրանոցների նկատմամբ:

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ն օրինակելի դուռութեամբ խօսում են մեր թեմական դպրանոցների կալաքանից հողաբարձութեան մասին, և ոչ՝ այդ դպրանոցների հողաբարձութեան մասին արհասարակ: Եւ ես չեմ հասկանում՝ ինչո՞ւ, երբ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ն այդպիսի լրջութեամբ հսկում են 1874 թ-ի յուլիսի 19-ի օրէնքի վրա, ինչո՞ւ մենք ինքներս պիտի կարենք այդ օրէնքի՝ անկախութիւն շեշտող իմաստը:

Պետական օրէնքը — ժամանակաւոր թէ՛ մնայուն՝ միւլնոյն է — չարգելով մեր դպրոցների անտեսական անկախութեան սկզբունքը, կարող է տալ մեզ միայն մեր դպրոցների կալաքաների նկատմամբ մեզ պատկանելի իրաւունքներ և այդ իրաւունքներն իրագործելու եղանակը, ոչ աւելին: Իսկ թէ՛ կալաքանի հողաբարձութիւնը լինելով է և դպրոցական հողաբարձու-

¹⁰⁾ Տես «Մշակ», ibid.:

Թիւն, ինչպէս և այն թէ՛ ընտրւելու են արդեօք մեր
 դպրոցական հողաբարձուները՝ պետական օրէնքում
 հալածական հողաբարձուների նկատմամբ շեշտածի հա-
 մաձայն թէ՛ որ և է այլ եղանակով—այդ մեր դպրոց-
 ների Պետի՛ Ս. Էջմիածնի Գահակալ Վեհափառ ճալ-
 րապետի և Տի՛մրայն Սրա՛ գործն է: Իսկ դպրոցական հալ-
 աձանքի եկամտ-դիւրս մենք կհաւաքենք պետական օրէն-
 քի—իմա՛ «Փամանակաւոր կանոններ»-ի հիման վրա,
 սրանց ցոյց տւած օրինական եղանակով, իսկ թէ ի՞նչ
 պէ՛ս և ո՞ւր ձեռքով կծախսուեն այդ եկամուտները՝—
 այդ մեր հողւոր Պետի՛ գործն է և ուրիշ՝ ո՛չ ոքի:
 Օրէնքը չի պահանջում մեր դպրոցների Պետից եւ-
 նաչել թեմական հողւոր դպրանոցների հալածական
 հողաբարձուներին իբր դպրոցական հողաբարձու թիւն—
 վերջինս մեղանում իւրացրած իմաստով, հեռուապէս՝
 պարզ է, որ մեր թեմական դպրոցական հողաբարձու-
 թեան լինել թէ՛ չլինելը, որպէս և ի՞նչ կազմ ու-
 նենալն այսօր իսկ՝ «Փամանակաւոր կանոններ»-ի
 Բարձրագոյն հաստատուելուց յետո՛յ ևս՝ կախած է
 մեր դպրոցների Պետից և ուրիշ՝ ո՛չ ոքից:

Կարն: Պարզ է որ, սակ թէ՛ «Փամանակաւոր կա-
 նոններ»-ի հրատարակութեամբ վերահաստատուելու մեր
 դպրոցների հալածարո-լեան ո՛ր և է եղանակը, կամ թէ՛
 դոյն այդ «Կանոններ»-ով իւրացւեցին մեր դպրոցների
 հողաբարձութեան ընտրութեանը ո՛ր և է դպրոցներու—
 թե՛ն ցալսօր ընդունւածի համեմատութեամբ, կամ
 թէ՛ դոյն այդ «Կանոններ»-ով ընդհանուր է ո՛ր և է ա-
 նարդարութիւն թէ՛ արդարութիւն մեր դպրոցների
 կեանքից, կամ թէ՛ դոյն այդ «Կանոններ»-ով վերաց-
 ում է մեր դպրոցների հողւոր Պետի ո՛ր և է դպրոց-

ցական կարգադրութիւնը — սակ այդ՝ կնշանակի
 իւրացնել «Փամանակաւոր կանոններ»-ին, պետական
 Փամանակաւոր այդ օրէնքին, մի տրամադրութիւն,
 որը՝ և չկայ այդ օրէնքում, և, եղած դէպքում, խաչ-
 կոնէր դոյն այդ օրէնքի վրա՛ մեր դպրոցական գործի
 անկախ-լեան իսկ տեսակէտից. . .

«Փամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտի շեշ-
 տը, երկու խօսքով, այս է.

Ճամաձայն այդ «Կանոններ»-ի ընտրւած և գործող
 դպրոցական հալածական հողաբարձութիւնն ամբա-
 րում է կալւածների եկամուտները և յանձնում այն թե-
 մական առաջնորդին իբր թեմական հողւոր դպրանոցի
 վարչութեան նախագահին, իսկ վերջինս միջոցով դու-
 մարն անցնում է դպրանոցի իսկական հոգաբարձու-
 թեան: Ապա՛ տարւայ վերջը նոյն թեմական առաջնորդը վար-
 ւում է համաձայն պետական օրէնքի XI հատ. I
 մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1182-րդի, այն է՝ ներ-
 կայացնում է ս. Էջմիածնի սինոդին իր թեմի գործերի
 վերաբերեալ ընդհանուր հաշիւը (общий отчет), որին
 կցում է դպրանոցի կալւածների եկամտին վերաբե-
 րեալը ևս:

Ճիշտ է, «Փամանակաւոր կանոններ»-ում չկայ
 «յանձնել» խօսքը, սակայն չմոռանանք այն, որ այդ
 «Կանոններ»-ն երբեմն մի-մի ուրւաղծեր են, և ո՛չ
 մանրամասն խմբագրւած մնայուն կանոններ—և այդ
 վերաբերում է «Փամանակաւոր կանոններ»-ի բոլոր
 երեք կէտերին ևս, — ապա՛ թերևս այդ մի վրիպակ
 է՝ ո՛չ աւելին, որը պիտ ուղղւի՝ «Փամանակաւոր կա-
 նոններ»-ը մայրո-ն օրէնքի վերածելիս, քանի որ դրս-
 րոցապատկան դուժարը, ի հարկէ, այսպէս թէ՛ այն-
 պէս, պիտի յանձնւի դպրոցին:

Մեր դպրանոցական հոգաբարձութիւնները՝ սրանց ամեն պէսպիսութիւններով ստեղծել են՝ համաձայն պետական օրէնքի յօդ. 1208-ի, այն է՝ այդ յօդաժողով շեշտած ասանյին կանոններէ (особыми правилами): Ստեղծողն եղել է մեր Վեհափառ Հայրապետների կաճիք: Պետական օրէնքը գործ ունի այդ կամքի հոյս-լեան հետ—այսպէս ասած՝ in potentia—յանձին այդ կամքը կրողն¹¹⁾: Հասկանալի է, որ դպրոցական կալաժական եկամտի հարցում ևս պետական

11) Յ. Գ.: Թէ որ աստիճան ուրոյն է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի պաշտօնական դիրքը—այդ ըստ ամենայնի ընդգծւած է պետական օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1117 և 1148-ներով, որոց տեկատն է՝

„1117. Главное Управление Армяно-Грегоріанскою Церковію и высшій надзоръ за духовенствомъ ея и за точнымъ исполненіемъ правилъ и обрядовъ сего исповѣданія принадлежить Эчміадзинскому Патріарху, какъ Верховному Католикосу народа Гайканскаго. Ему во всемъ содѣйствуетъ Эчміадзинскій Армяно-Грегоріанскій Синодъ; но Патріархъ ни въ какомъ случаѣ не можетъ передать ни сему, ниже какому либо иному мѣсту или лицу, власти, правъ и преимуществъ, присвоенныхъ сану его.—Թարգմանութիւնը՝ Յօդ. 1117. Հայ-լուսաւորչական Եկեղեցուն վերաբերեալ գերագոյն վարչութեան, զոյն Եկեղեցու հոգևորականութեան, օրէնքների և սովորութիւնների լրիւ հրագործման վերաբերեալ բարձրագոյն հսկողութեան իրաւունքն իւրացրած է Էջմիածնի Պատրիարքին՝ իբր Հայկազեան ազգի Վեհափառ Կաթողիկոսի: Նրան ըստ ամենայնի գործակցում—օգնում է Էջմիածնի Հայ-լուսաւորչական Սինոդը. սակայն Պատրիարքն երբէք չի կարող յանձնել ո՛չ այս Սինոդին, ո՛չ որ և է ուրիշ պաշտօնական վարին (մարմինն) կամ անձնաւորութեան յատկապէս նրա կոչման (сану) իւրացրած իշխանութիւնը, իրաւունքները և արտօնութիւնները“:

„1148.... дѣла чисто духовныя, по коимъ Патріархъ имѣеть рѣшительный голосъ, ни въ какомъ случаѣ не могутъ быть рѣшаемы безъ Патріарха во время вакансіи Патріаршаго престола; рѣшеніе дѣлъ сего рода

օրէնքը—Ժամանակաւոր Թէ մնայուն՝ միեւնոյն է, — պիտի գործ ունենայ այդ կաճիքի կայուն հաւատարմատարի հետ, որպիսին է Ռեմական ասանյոսը (յօդ. 1170), և ո՛չ Թեմական դպրանոցի հոգաբարձու-լեան հետ, որը, լինելով այդ կամքի խիստական կրողն մի արտայայտութիւն, կարող է զուրկ լինել կայունութիւնից և կրել իր վրա անհատական այս կամ այն տրամադրութիւնների կնիքը:

Ես ուզում եմ ասել, որ՝ համաձայն 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքի՝ մեր դպրանոցական վարչական (հոգաբարձութեան և այլն) և «ասանյան գործօնների բարեկարգումը-բարեգաւումը պիտի սպասենք մեր հոգևոր վարչ-լեանց և՛ միմիայն սրանց: Այդ նոյնն է պետական օրէնքի XI հատ. I մասի շեշտը ևս: Պետական օրէնքն իր որոշ (Ժամանակաւոր Թէ խիստական մնայուն) յօդաժներով չի՛ մտնում և չպիտի մտնի այդ հարցի այսպէս Թէ այնպէս լուծման մէջ, այսպէս, կրկնում եմ, խախտւած կլինի՝ և պետական օրէնքի XI հատ. I մասի, և սրա հետ սերտ կապերով կապւած 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքի տեկատով շեշտւած մեր դպրոցների անկախ-լեան դադարը:

Այդ է «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի տեկատից, բառացի իմաստից հետեցնելիքը ևս: Եւ այդ իսկ իմաստով ըմբռնելն է, որ չենակէտ է ծառայում մեզ՝ ող-

отлагается до назначенія новаго Патріарха.—Թարգմանութիւնը՝—Յօդ. 1148.... գրուտ հոգևոր գործերը, որոց վերաբերեալ Պատրիարքն (կաթողիկոսն) ունի վճռական ձայն, երբէք չեն կարող լուծել կաթողիկոսական անոռի Թափուր եղած ժամանակ. այդ տեսակի գործերի լուծումն յետագում է մինչ ցնոր Պատրիարք նշանակելը“:

չունելու օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկագով և նոյն օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հաստատուած «Ժամանակաւոր կանոններ»-ով մեր եկեղեցուն և դպրոցին աւրած շնորհիւ:

Այդպիսով՝ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի հրատարակումից յետոյ ևս մեր [Թեմական հոգևոր դպրանոցների (հոգևոր սեմինարիաների) Վեհափառ Պետի իրաւունքները մնում են անխախտ: Նա է, և այլ ոչ ոք չի տնօրինելու մեր դպրանոցական նիստ ու կացը: Իսկ շնորհիւ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի՝ մեր դպրանոցական կալաքանակի գործը ստանում է մի օրինական նեցուկ՝ յանձին դպրոցական կալաքանակի հոգաբարձութեան, որը, կրկնում եմ, խառնել, շփոթել մեր արդի դպրանոցական վարչական գործօն հանդիսացող հոգաբարձութեան հետ—կնշանակի չըմբռնել վերջին տարիների ընթացքում հայ եկեղեցու և դպրոցի դիւստին անցածը և այն [Թէ՛ ինչպիսի՛ տօկունութեամբ է օրէնքը դալիս՝ բաւարարութիւն տալու մեր լաւագոյն իղձերին¹²⁾. . .

[Յ. Գ.:

Այսպէղ, շնորհիւ յետագայում հրապարակ ելածի՛ հարկ է կանգ առնել «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի՛

¹²⁾ Յ. Գ.: Ճիշտ է, 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների § 3-ը, ի միջի այլոց, կանոնադրում է՝ «Այս (Թեմական հոգևոր) դպրոցների ուսման դասընթացի և ներքին կարգերի մասին կանոնները պէտք է ներկայացուեն Բարձրագոյն կառավարութեան ի հաստատումին» (տես վերը՝ էջ VII): Սակայն թէ ինչ պիտի ներկայացնի «ի հաստատումին» — այդ հարցը որոշում է ազգիս Վեհը, և ոչ ուրիշ ոք. . . (Տես իմ «Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը», Յաւելած VII, էջ 162—164՝ ծանօթ.): Այլ իսկ տեսակէտը՝ իբր ելակէտ՝ ունէր Գեորգ Դ. կաթողիկոսը 1873—4 թւերին (տես վերը՝ էջ 5—8):

մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցներն վերաբերեալի վրա ևս:

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի՛ մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցներն վերաբերեալ շեշտը դրի է առնւած դոյն «Կանոններ»-ի Ա. կէտի §§ 4 և 5 - ում:

«Մշակ»-ը, իր ժամանակին, նւիրեց «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. կէտին հետևեալ տողերը՝

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ն Ա. կէտում «շօշափում են ծխական եկեղեցիներին պատկանող դոյքերի հարցը. . . Առաջին կէտի վերաբերմամբ ծխական ժողովրդին յատկացրված են ամենալայն իրաւունքներ և հոգաբարձական սկզբունքը ոչ միայն պահպանված է, այլ և մաքրված այն սահմանափակումներից, որ մրտցրել էր Մակար կաթողիկոսը, պարտադիր անելով, որ Յ անգամից բաղկացած հոգաբարձութեան մէջ մինք ex of(f)icio լինի աւագ քահանան: Այժմ հոգաբարձութիւնները բաղկացած պէտք է լինեն բացի երէցիովսից, որ նոյնպէս ընտրովի է, Չ կամ 4 հոգուց, ընտրված ծխականների օրինաւոր ժողովով: Բայց մանաւանդ համակրելի է այն սկզբունքը և դնահատելի այն լայն իրաւունքը, որ տրվում է հոգաբարձութիւններին՝ հիմնել դպրոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ, ապաստարաններ և ամեն տեսակ բարեգործական հաստատութիւններ:

«Իրանով Հայոց եկեղեցին ձեռք է բերում այն Ֆիզիօնօմիան, որ նա ունէր նախնական դարերում, երբ նա հանդիսանում էր որրան ոչ միայն կրթութեան, ուսման, այլ և բարեգործութեան և մարդասիրութեան: Այդ կողմից, կրկնում ենք, անդնահատելի է նոր ծրագիրը(?), մանաւանդ, որ այդ բարի և զեղեցիկ

ձեռնարկութիւնները իրագործելու, կեանքի մէջ մրտոց-
նելու համար իրաւունք է տրվում որոշ աուրք ևս
նշանակելու ծխականներից, եթէ եկեղեցու ունեցած
միջոցները բաւարար չեն լինի»¹³⁾:

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. կէտի շեշտած
(§ 5) «աուրք»-ի առթիւ ասելիքս արդէն զրի եմ
առել վերը¹⁴⁾: Այստեղ ինձ մնում է կանգ առնել դոյն
«կանոններ»-ի յատկապէս եկեղեցական-ժխական դպրոց-
ներէն վերաբերեալի (§ 4) վրա:

«Մշակ»-ի այս բոպէ քաղածս տողերից¹⁵⁾, ի միջի
այլոց, հետեցնելի է, որ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի
Ա. կէտը շոշափում է «եկեղեցիներին պատկանող
Գոյութիւն հարցը» և որ այդ Գոյութիւն («հոգաբարձութիւն») ն
ունի «իրաւունք» (ըստ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի
«պարտականութիւն»)՝ «հիշել», ի միջի այլոց,
«դպրոցներ»:

Այդ ճիշտ է:

Ապա «Մշակ»-ում զետեղւեց «Ուշացած կանոն-
ներ» թղթակցութիւնը, ուր, ի միջի այլոց, կար-
դում ենք՝ «... փոխարքայական առժամանակեայ կա-

¹³⁾ Տես «Մշակ», 1905 թ., № 161՝ «Ժամանակաւոր կա-
նոններ» (առաջնորդող):

¹⁴⁾ Տես վերը՝ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. կէտի առ-
ձիւ զրի առածս, էջ 28—33 [Յ. Գ.]:

¹⁵⁾ «Մշակ»-ից այս բոպէ քաղածս տողերը մի փոքր մում
են: Յամենայն դէպս, եթէ «Մշակ»-ի խօսքը հանգուցեալ Մակար
կաթողիկոսի՝ եկեղեցական-ծխական դպրոցների «կանոնք»-ի մա-
սին է, այդ դէպքում հարկ է ի նկատի ունենալ, որ, ըստ «Կա-
նոնք»-ի՝ «զերիս հոգաբարձուս ունիցին միդասեան եկեղեցա-
կան-ծխական ուսումնարանք», իսկ «Երկրասեան եկեղեցական-
ծխական ուսումնարանք ունիցին զՏորս հոգաբարձուս» (Տես «Կա-
նոնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց», Վարդաշա-
պատ, 1889 թ., էջ 5՝ §§ 23, 24: Տես ևս էջ 6՝ § 25):

նոններն... եկեղեցական-դպրոցական կաւ-
աւարտութեան և դասակներն ևն որոշու-
մ և ու ինչ որ պէտք է
պէտք է ղեկավարվեն դպրոցները...»¹⁶⁾:

Սակայն «Մշակ»-ի խմբագրութիւնը յետագայում
իր համար պարտադիր չգտաւ՝ ոչ իր 1905 թւի №
161-ի առաջնորդողը, ոչ իր թերթի 1907 թւի №
48-ում զետեղած թղթակցութիւնը, և դոյն այդ
1907 թւին հրատարակ ելաւ «Ճայոց դպրոցներէ վե-
ճակը» վերնագիրը կրող հետեւեալ խմբագրականով՝
«Վերջին օրերս Կովկասի Փոխարքայի արած մի
կարգադրութիւնը որոշում է հայոց եկեղեցական-
ծխական դպրոցների վիճակը:

«Ինչպէս զիտենք, վերջերս Թիֆլիսի հայոց առաջ-
նորդը կարգադրել էր, որ իր թեմի դպրոցները ժա-
մանակաւորապէս ղեկավարվեն 1874 թ. Կովկասի
Փոխարքայի հրատարակած կանոններով: Սակայն Կա-
թողիկոսի Իււանատունը մի քանի ժամանակ առաջ
շրջաբերական հրամանով յայտնել էր բոլոր առաջնորդ-
ներին Կաթողիկոսի մի կօնդակը, որով նա պատուի-
րում է ղեկավարվել այսուհետև այն նախագծով, որ
կազմվել էր դպրոցական յանձնաժողովի ձեռքով և
քննվել առաջին կենտրոնական ժողովում: Այդ շրջա-
բերական հրամանը արձակելուց մի քանի օր յետոյ
հասնում է մի նոր հեռագրական հրաման նոյն դիւա-
նատան կողմից՝ չը գործադրել առաջին հրամանը, այլ
կարգադրել, որ այսուհետև դպրոցները ղեկավարվեն
1874 թ. կանոններով:

¹⁶⁾ Տես «Մշակ», 1907 թ., № 48 — Ա. Մ. Եղեկեանի
(Ախալցխայից) «Ուշացած կանոններ» լուսածր:

«Այս նոր կարգադրութեան պատճառը բացատրվում է այժմ հետեւեալ կերպով: Ինչպէս գիտենք, երբ հայոց եկեղեցական-դպրոցների վերաբացումը թոյլատրվեց, Փոխարքայ կոմս Վօրօնցօյ-Դաշկօյի հրատարակած ժամանակաւոր կանօնների մէջ ասված է, որ այդ դպրոցները ժամանակաւորապէս պէտք է ղեկավարվեն 1874 թւի կանօնադրութեամբ, մինչև որ հայոց հոգևոր իշխանութիւնը մշակէ նոր կանօններ, առաջարկէ նրանց Փոխարքայի հաստատութեան և մտցնէ դպրոցներում: Էջմիածինը այդ պայմանը չէ կատարել. նա մոռացել է, որ պէտք է շտապել նոր կանօնադրութիւն կազմել, առաջարկել Փոխարքայի հաստատութեան և սպա մտցնել դպրոցների մէջ: Նկատելով Կաթողիկոսի վերջին կարգադրութեան մէջ խախտումն ժամանակաւոր կանօնների, Կովկասի Փոխարքան առաջարկել է Կաթողիկոսին ճշտիւ պահպանել և գործադրել այդ կանօնները. և ահա այդ պահանջի հետեւանքով Կաթողիկոսը ստիպվել է ետ առնել իր նախկին կարգադրութիւնը և հրամանագրել, որ հայոց դպրոցները ղեկավարվեն 1874 թ. կանօններով մինչև մշտական կանօնադրութեան մշակումը և հաստատութիւնը: Տղէտ, օրէնքներին անտեղեակ դիւանապետների պատճառով, ի հարկէ, հայոց Կաթողիկոսը շարունակ պէտք է դժուարին և անյարմար կացութեան մէջ ընկնի, իսկ դպրոցներն էլ շարունակ տուժեն...»¹⁷⁾:

Անտես առնել այդօրինակ երեւոյթներն արդի «բարենորոգիչ» օրերում անկարելի է:

17) Տես «Մշակ», 1907 թ., № 66:

Ըստ «Մշակ»-ի — «Կաթողիկոսի կօնդակը, որով նա պատուիրում է ղեկավարվել այն նախագծով, որ կազմվել էր դպրոցական յանձնաժողովի ձեռքով և քննվել առաջին կենտրոնական ժողովում»¹⁸⁾ էր «Խախտումն ժամանակաւոր կանօնների» և «Կաթողիկոսը»՝ իբր «հետեւանք» Փոխարքայի «պահանջի»՝ «ստիպվել է ետ առնել իր նախկին կարգադրութիւնը և հրամանագրել, որ հայոց դպրոցները «ղեկավարվեն 1874 թ. կանօններով»: Ըստ «Մշակ»-ի — այսպէս «առվաժ է ժամանակաւոր կանօնների մէջ»...:

1905 թւի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանօններ»-ը ընթերցողիս առաջ են¹⁹⁾, և ուշագիւր ընթերցողս, հարկաւ, կատենի, ա) որ «Ժամանակաւոր կանօններ»-ը վերաբերում են եկեղեցիներին, վանքերին և Ռեմական դպրանոցներին գոյութեան, և ոչ մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցներին կանոնադրութեանը կամ Ձրագրերին, բ) որ «Ժամանակաւոր կանօններ»-ում և ոչ մի խօսք կայ 1874 թ-ի կանօններին ճասին, այլ այդ մասին խօսում է միայն և եթ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազը²⁰⁾:

Այդպիսով — սխալ և անհիմն է «Մշակ»-ի խօսքը — «Փոխարքայ կոմս Վօրօնցօյ-Դաշկօյի հրատարակած ժամանակաւոր կանօնների մէջ առվաժ է, որ այդ

18) Այստեղ խօսքը 1906 թւին ս. Էջմիածնում գումարած Կենդրոնական ժողովի մասին է: «Նախագիծը» կազմել է 1905 թւի Ուսուցչական Համագումարի Յանձնաժողովը (Թիֆլիս), ապա այն լոյս է տեսել «Նախագիծ - կանոնադրումներ և ծրագիր Հայոց եկեղեցական տարրական դպրոցների» վերնագրի տակ (Թիֆլիս, 1906 թ., հրատ. Ներսիսեան Դպրանոցի):

19) Տես վերը՝ էջ VIII—X:

20) Տես վերը՝ էջ III—V:

(եկեղեցական-ժխական) դպրոցները ժամանակաւորապէս պէտք է ղեկավարուին 1874 թւի կանոնադրութեամբ, մինչև որ հայոց հողւոր իշխանութիւնը մշակէ նոր կանոններ, և առաջարկէ նրանց Փոխարքայի հաստատութեան և մտցնէ դպրոցներում): Միայն և անհիմն է «Մշակ»-ի միւս խօսքը ևս—«նկատելով Կաթողիկոսի վերջին կարգադրութեան մէջ խախտումն ժամանակաւոր կանոնների, Կովկասի Փոխարքան առաջարկել է Կաթողիկոսին նշտիւ պահպանել և գործադրել այդ կանոնները»):

Կրկնում եմ՝ «Մշակ»-ի այդ խօսքերը «միայն և անհիմն էն: Յիրաւի. ասել այդ՝ կնշանակի նախ և առաջ պնդել, որ Կովկասի Փոխարքան ինքը չզիտի իր փոխարքայութեան «ժամանակաւոր կանոններ»-ի տեկտոր—բովանդակութիւնը...

Ո՛չ Վեհի կոնդակը չի «խախտել» «ժամանակաւոր կանոններ»-ի և ոչ մի կէտը, «Էջմիածինը» չէր կարող «չխտարել» չեղած «պայմանը», որովհետեւ, կրկնում եմ, «ժամանակաւոր կանոններ»-ը և ոչ մի կապ կամ գործ ունեն մեր եկեղեցական - ժխական դպրոցների՝ և վարչականի (կանոնադրութեան), և ուսումնականի (ծրագրի) հետ: 1905 թւի օգոստոսի 1-ի «ժամանակաւոր կանոններ»-ը գալիս են (Ս. մաս, §§ 4, 5) բարւոքելու եկեղեցական-ժխական դպրոցների հիմնելը և սրանց դրամականի ճապահարարման միջոցները, ոչ աւելին, որովհետեւ «աւելին», ի դէպ վերջնիս գոյութեան, կլինէր բացարձակ խախտումն նոյն 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազով շեշուած 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների:

1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների²¹⁾ § 1-ով՝— «Նամածայն օրէնքների ժողովածւի XI հատորի I մասի 975-դ յօդւածի, հայ-լուսաւորչական հողւորականութեան պարտաւորութիւնն է մնում հիմնել և հաստատել եկեղեցական դպրոցներ, նոյնպէս և հողալ ճարտէլոս—դասարան—նշան կանոնաւոր և յարմար եղանակ և պահպանել բարի վարք ուսուցիչների և աշակերտների մէջ»:

Նոյն 1874 թւի կանոնների § 3-ով՝—մեր Թէճական հոգևոր Դպրանոցները՝ իբր «ուսումնարաններ, որոնք նպատակ ունեն հողւորականներ պատրաստել՝ չեն ենթարկուած» պետական իշխանութեան յանձին «ժողովրդական դպրոցների տեսուչների (инспекторъ) հսկողութեան և հոգևոր են հոգևոր իշխանութեան քաջաստան վարչութեան տակ», միայն «այս դպրոցների ուսման դասընթացի և ներքին կարգերի մասին կանոնները պէտք է ներկայացուեն Բարձրագոյն կառավարութեան ի հաստատութիւն (յօդ. 1004)»:

Նոյն 1874 թւի կանոնների § 2-րդի երկրորդ կրտորով՝— «միջամտել (եկեղեցական-ժխական դպրոցների) անհետաւան մասի մէջ կամ նրան կօնորօլի ենթարկել՝ (ժողովրդական դպրոցների) տեսուչներին իրանուս չէ պրո—մ»):

Ապա: Նոյն 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններով՝— պետական իշխանութեան միջամտութիւնը և այն՝ միայն եկեղեցական-ժխական դպրոցների նկատմամբ, լոյսաբար—մ է միայն և ելի հետեւալով— որ «բոլոր դպրոցներում աւանդւի ուսուց լեզուն, իսկ այն դպրոցներում, որ-

21) Տես վերը՝ էջ VI—VII:

աեզ աւանդուած են ընդհանուր պատժութիւն և աշխարհագրութիւն, աւանդւեն նաև ուսաց պատժութիւն և աշխարհագրութիւն՝ ուսերէն լեզուով», և «որ այս գպրոցներու ուսուցանողները լինեն ուսասնականներ և ունենան պարտ ու պատշաճ բարոյական յատկութիւններ» (§ 2՝ 1 կէտ և 2-րդ կէտի առաջին կտորը):

Այդպիսով՝ պետական իշխանութեան միջամտութեան առիթ է ստեղծուած միայն և է՛ն 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների § 2-ի առաջին կէտի և կէտերի յորդի առաջին կտորի խախտման դէպքերում:

Կրկնուած էմ՝

Ինձ յայտնի չի Փոխարքայի «վերջին»՝ ազգիս Վեհին ուղղած գրութեան բովանդակութիւնը, սակայն, հարկաւ, այդ գրութեան խօսքը կարող էր լինել միայն և էթ «ի պաշտպանութիւն» 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների վերը²²⁾ ընդգծածա Բացարձակական մասին՝ ո՛չ աւելին, քանի որ, կրկնուած էմ, «աւելին» կնշանակի նախարարութեան ազգիս Վեհի՝ Պոլոժենիայով և 1874 թւի յուլիսի 19-ի և ապա 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազով նախաաւեսուած իրաւանց: Եւ շատ շատերի համար, դրանց թւում՝ ինձ համար ևս, դեռ ամենեւին մութ է ազգիս Վեհի՝ «Մշակ»-ի սոյն 1907 թւի № 66-ում շեշտած «նոր հեռադրական հրաման»-ը՝ «չը գործադրել առաջին»՝ «մի քանի ժամանակ առաջ բոլոր առաջնորդներին շրջաբերական հրամանով յայտնած կօնդակը, որով նա պատուիրում է ղեկավարվել այսուհետև այն նախագ-

²²⁾ Տես ևս վերը՝ էջ 7:

ծով, որ կազմվել էր գպրոցական յանձնաժողովի ձեռքով և քննվել առաջին կենտրոնական ժողովում»): «Մշակ»-ը, որն առանձնակի ընդդէնց Փոխարքայի՝ ազգիս Վեհին ուղղած «պահանջը» (?), ըստ երևոյթիւն, լրիւ չի գիտակցել իր՝ այլ և այլ միտումներից դուրս՝ զո՞ւր Բարոյական պարտաւորութիւնը՝ ըստ ամենայնի՝ պարզել-բացատրել թէ ինչո՞ւ, օրէնքի ո՞ր պեկասի «խախտման» շնորհիւ «Կաթողիկոսը ստիպվել է ետ առնել իր նախկին կարգադրութիւնը»... L

Այս՝

Ինչո՞ւ, օրէնքի ո՞ր պեկասի «խախտման» շնորհիւ «Կաթողիկոսը ստիպվել է ետ առնել իր նախկին կարգադրութիւնը»:

Մենք արդէն գիտենք 1874 թւի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնների Բացարձակ շեշտը՝

(1) որ բոլոր գպրոցներում (եկեղեցական-ժխական) աւանդւի ուսաց լեզուն, իսկ այն գպրոցներում, որտեղ աւանդուած են ընդհանուր պատժութիւն և աշխարհագրութիւն, աւանդւեն նաև ուսաց պատժութիւն և աշխարհագրութիւն՝ ուսերէն լեզուով. 2) որ այս գպրոցներում ուսուցիչները լինեն ուսասնականներ և ունենան պարտ ու պատշաճ բարոյական յատկութիւններ» (§ 2):

Արդ տեսնենք, ո՞ր չափով «խախտա՞ծ» է 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների այդ Բացարձակ շեշտը յետագայում՝ ազգիս Վեհի կօնդակով, «որով նա պատուիրում է ղեկավարվել այսուհետև այն նախագծով, որ կազմվել էր գպրոցական յանձնաժողովի ձեռքով և քննվել առաջին կենտրոնական ժողովում»):

Այստեղ, հարկաւ, խօսքը մեր եկեղեցական-ժխա-

կան տարրական դպրոցների Զրագրի՝ նախագիծ մասին է, քանի որ առաջին կենդրոնական ժողովում (1906 թ.) «քննվել» է դպրոցական Յանձնաժողովի (1905 թ.) կազմած՝ Հայոց եկեղեցական տարրական դպրոցների կանոնադրութեան և ծրագրի «Նախագիծ» միայն Զրագրի: Այսօր այդ «Նախագիծ»-ը դրւած է հրատարակի վրա²³⁾, հետևապէս պատասխանել վերը դրած հարցին—[Թէ ո՞ր չափով են «խախտւած» 1874 թ-ի յուլիսի 19-ի կանոնները—այնքան էլ դժւար չի:

Արդ եթէ [Թերթերու լինենք Ուսուցչական Համագումարի Յանձնաժողովի կազմած «Նախագիծ»]-ը, կտեսնենք, որ Ռոսայ լեզուի մասին խօսւում է «Նախագիծ» 71—77 էջերում, Ռոսայ պարսկերէան մասին խօսւում է «Նախագիծ» 28—29, 35—37 էջերում, Ռոսայ աշխարհագրութեան մասին խօսւում է «Նախագիծ» 48—49, 49—50 էջերում:

Մնում է 1874 յուլիսի 19-ի կանոնների մի պահանջը՝ որ ուսուց լեզուն, ուսուց պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնն աւանդւեն «ռուսերէն լեզուով»: — Այդ առթիւ, ճիշտ է, «Նախագիծում» չկայ դրական շեշտ, սակայն չկայ բացասական շեշտ ևս, հետևապէս՝ այդ «խախտումն» ամենայն դիւրութեամբ կարելի էր լրացնել երկուսը յաւելւածով: — Այդ «ծրագրի» (ուսումնականի) «խախտման» նկատմամբ:

1874 թ-ի յուլիսի 19-ի կանոնների բացառիկ շեշտը շօշափում է վարչականի հարցը ևս՝ ուսուցիչների «հպատակութեան» և «պարտ ու պատշաճ բարոյականի» նկատմամբ: — Այդ առթիւ «Նախագիծում»

²³⁾ Լոյս է տեսել 1906 թ-ին (Տես վերը՝ ծանօթ. 18):

(կենդրոնական ժողովում չքննւած՝ «Կանոնադրութեան» մէջ), ճիշտ է, չկայ դրական շեշտ, սակայն չկայ բացասական շեշտ ևս: «Նախագիծում» ուսուցիչների մասին կարդում ենք՝

«Ուսուցչական պաշտօն վարել կարող են բացի Հայ եկեղեցու անդամներից, նաև օտարադաւան հայ կամ օտարազգի անձեր» (§ 15՝ ծանօթ.):

Եթէ այդպիսով չիրաւի՝ խախտւած է 1874 թ-ի յուլիսի 19-ի կանոնների § 2-րդի երկրորդ կէտը, հապա այդ խախտումն ուղղելը շատ հեշտ է, — բնւ է աւելացնել «Նախագիծ» դրի առածին՝ իբր յաւելւած՝ 1874 թ-ի կանոնների տեկստը՝ — այս (եկեղեցական-ժխական) դպրոցներում ուսուցիչները պիտի լինեն ուսասիրապատակներ և ունենան պարտ ու պատշաճ բարոյական յատկութիւններ» . . .

Այդպիսով «Նախագիծ»-ը չի ժխտում 1874 թ-ի յուլիսի 19-ի կանոնների և ոչ մի կէտը, զոնէ պրիցիպալ — օրինական տեսակէտից, և [Թէ ինչի՞ առթիւ է եղել Փոխարքայի («առաջարկ - պահանջ»)-ն (?) ազգիս Վեհին՝ «ճշտիւ պահպանել և զործադրել այդ «կանոններ»]-ը — այդ դժւարին է ասել, քանի որ «Մշակ»-ը, ինչ-ինչ պատճառներով, աւելորդ է դատել բերել Փոխարքայի՝ Վեհին ուղղած դրութեան տեկստը, իսկ իրեն «Մշակ»-ի՝ երկտողից, ուր այնքան անհողութեամբ խառնւած - խճճւած են «ծրագիր» — «կանոնադրութիւն» — «Փամանակաւոր կանոններ» — «1874 թ-ի կանոններ», ոչինչ չի հասկացում: «Մշակ»-ի խմբագրական երկտողի վերջին կտորն է՝ «Տղէտ, օրէնքներին անտեղեակ դիւանապետների պատճառով ի հարկէ, հայոց կաթողիկոսը շարունակ

պէտք է դժուարին և անյարմար կացութեան մէջ ընկնի, իսկ դպրոցներն էլ շարունակ տուժեն...»:

Այդ այդպէս լինելով՝ մնում է հարց տալ — Արդեօք մե՞ծ «գիտունութիւն», մե՞ծ «անդեկութիւններ» օրէնքներից ապացուցեց ինքը «Մշակ»-ը նոյն իսկ իր՝ 1905 թւի «Ժամանակաւոր կանոններ»²⁴⁾ և սոյն 1907 թւի «Հայոց դպրոցների վիճակը»²⁵⁾ երկտող-խմբագրականներում: Ունի՞ն արդեօք նմանօրինակ երկտողերը գէթ ամենափոքրը չափով նպաստելու ազգիս Վեհին՝ դուրս ելնելու «դժուարին և անյարմար կացութիւն»-ից, գէթ ամենափոքրը չափով պարզելու մեր չիրաւի «շարունակ տուժող» դպրոցական գործը, նպաստելու վերջնիս՝ զօրավիգն ելնելով սրա օրէնական դիրքին և արածութիւններին...
Անցնենք...

Կրկնում եմ՝

Ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը խախտած չէ՞ն, բանի որ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ում և ո՞չ մի խօսք էր 1874 թ. յուլիսի 19-ի կանոնների մասին, իսկ դպրոցներ (եկեղեցական-ժխական) հիմնելու և այդ դպրոցների դրամական հաստատարման մեջոցները բարձրագույն հոգաբարձութեան վերաբերեալ դրի առած «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը (Ա. մաս, §§ 4, 5) չէին կարող խախտել Վեհի՝ մեր դպրոցական վարչականիս՝ «սահմաններ» վերաբերեալ կարգադրութեամբ:

Ասել է՝—հարկաւ, Փոխարքայի պաշտօնական բալլը

24) Տես «Մշակ», 1905 թ., № 161 — «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Բ. կէտի առթիւ գրի առածը:

25) Տես «Մշակ», 1907 թ., № 66:

պիտ ունենայ այլ ելակէտ, սակայն որն է իրօք այդ ելակէտը — «Մշակ»-ի խմբագրականից չի երևում...
Իբր այդպիսի ելակէտ, ըստ իս, չի կարող ծառայել 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազը ևս, որպէս և սրանով շեշտած 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնները:

Ժիշտ է, 1905 թւի օգոստոսի 1-ի ուկազի «4»-րդ կէտի «ա» կտորով «չանձնարարում է Փոխարքային՝ անյսպաղ առաջադրութիւն անել... հրատարակելու նոր կանոնադրութիւն հայոց եկեղեցական դպրոցների մասին»²⁶⁾ և Փոխարքան, ըստ այդմ, կարող է չիշեցնել Վեհին ուկազի այդ շեշտը, այն, և շատ ցանկալի է, որ մեր դպրոցական գործի որոշականացման այդ կանոններն օր առաջ դրի առնուեն և հաստատուեն²⁷⁾:

Սակայն — նախ՝ այդ կանոնները կարող են մշակել Վեհի եղած կարգադրութիւնից անկախ և կամ վերջնիս հետ զուգընթաց (параллельно), որն այդ դէպքում ստանում է ժամանակաօրի յատկանիշը, ապա՝ — և այդ ընդգծելի է պրնցիպալ տեսակետից — մինչև ուկազում շեշտած կանոնները չեն հաստատուել — հրատարակել, Վեհի՝ մեր դպրոցների վարչական-ուսումնական սոց կամ այն հարցին վերաբերեալ կարգադրութիւն անելիս՝ չի շեղում գրեթէ օրէնից, չի

26) Տես վերը՝ էջ V:

27) Ի դէպ: Մեր դպրոցների կանոնադրութեան (վարչական և ուսումնական) որոշականացման հարցին է նւիրած, ի միջի այլոց, իմ «Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտութիւնը և Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների վարչական և ուսումնական կարգ ու կանոնի՝ դիպցիպլինայի միակերպութեան զաղափարը» (Մոսկա, 1900 թ.): Տես ևս իմ «Հայ դպրոցի ցուցիկից. I. Վարչականի շուրջը», Մոսկա, 1900 թ.:

«խախտում») այն: չետեապէս՝ խօսք չի կարող լինել Վեհի նմանօրինակ կարգադրութեան պայմանք փոխ-
ւելու մասին:

Կրկնում եմ՝

Մեր դպրոցների ուրոյն գոյութեան հիմնադրանքն է մեր դպրոցական գործի վարչական և ուսումնական ան-
կախութիւնը պետական միջամտութիւնից: Նրաժարելը այդ անկախութիւնից և կամ նոյն իսկ հաշտել Գր-
չարի-անկախութեան հետ մենք չենք կարող և չպիտի իսկ կարենանք: Այդ հարցում ղեկը ի միջի այլոց, մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցների նկատ-
մամբ, արդէն զիջել է Գեորգ Գ. Կաթողիկոսը 1874 թիւն՝ ընդունելով 1874 յուլիսի 19-ի «Կանոններ»-ի § 2-րդի «1» և «2» կէտերը, սակայն՝ վերջնիս կից յաւելածով՝—«իսկ միջամտել սնտեսական մասի մէջ կամ նրան կօնտրօլի ենթարկել՝ (ժողովրդական դպր-
ոցների) տեսուչներին (инспекторы) իրանքն չէ պար-
տաւոր», և դոյն «Կանոններ»-ի § 1-ի բացորոշ շեշ-
տով՝ — «հայ-լուսաւորչական հողերականութեան պարտաւորութիւնն է մնում հիմնել և կառուցել եկեղեցական դպրոցներ, նոյնպէս և հոգալ ճարտար-
գասարանութեան կանոնադր և յարմար Եղանակ և պահ-
պանել բարի վարք ուսուցիչների և աշակերտների մէջ»...»

Կրկնում եմ՝

«Մշակ»-ը, ըստ երևոյթին, լրիւ չի զիտակցել իր բարոյական պարտաւորութիւնը՝ ըստ ամենայնի՝ պար-
զել-բացատրել, թէ ինչն է, որ Կաթողիկոսի խախտ-
ման շնորհիւ վաթողիկոսը ստիպվել է ետ առնել իր նախկին կարգադրութիւնը: Մի՞թէ իրօք Գորգեան

հանգոյցը գոյութիւն է առել առաջին կենդրոնա-
կան ժողովի քննած «Նախագծում» վերը շեշտածս երկտող յաւելածներն անել-չանելու հարցի շուրջը: Մի՞թէ այդ է եղել «պահանջ» հետեցրած «խախ-
տումը»: Մի՞թէ իրօք՝ իբր օրէնքի «խախտում» պիտի յորշորջւի այն, ինչ ամենաշատը ոչ այլ ինչ է քան՝ լի ընդհանրութիւն: Մի՞թէ ազգիս Վեհը զօհաբերել է պարոցական յանձնաժողովի ձեռքով կազմված և առաջին կենտրոնական ժողովում քննված նախագիծը շեշտածս երկտող յաւելածներն անել-չանելու հար-
ցին:— Այդ ամեն հարցերին պատասխան տալու անհրաժեշտութիւնը, կրկնում եմ, «Մշակ»-ը, ըստ երևոյթին, չի զիտակցել իր Բարոյական պարտաւորու-
թիւնները շարքում, «Մշակ»-ը, որը վերցրել է իր վրա Վեհի ճոր կարգադրութեան պայմանը՝ հրապարակի առաջ այնքան յանձնապատասխան դարձածներով շեշտելու արտօնութիւնը: Մինչդեռ, ըստ մեզ, հարկ էր, որ հասարակական օրգանը՝ ազգիս Վեհափառ չայրապետի պաշտօնական դիրքին և իրաւանց վերաբերեալ հարցերին մօտենալիս՝ կրկնակի լարէր իր զիտակցութիւնը՝ և ըստ բարոյականի, և ըստ հասարակականի, և ըստ զիտականի...

Ինչ և իցէ: Մեզ մնում է ընդունել «Մշակ»-ի 1907 թիւ № 66-ում զետեղւած՝ «Ճայոց դպրոցների վիճակը» խմբագրականը ևս՝ իբր յիշատակել ընդհանրութիւնը...»

Այդպիսով՝ պարզւած համարելով վերը շեշտածս շարքի ընդհանրութիւնը, որի երևան դալը մեր մամուլի էջերում արդի պարագաներում մի անգամ ևս ընդգծում է մեր երբեմն անընդունակութիւնը՝

հանդիստ սրտով, լուրջ շրջահայեցողութեամբ կռիւ առնել մեր առաջ դրած նոյն իսկ պայքարային նշանակութիւն ունեցող հարցերը՝ — ես անցնում եմ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտի դատ-դատ §§ - ին, որոնք՝ առաջնից դրեթէ մինչև վերջինը մի-մի գրաւիչ և ողջունելի նորութիւններ են:

Այսպէս՝

§ 1-ով մեր թեմական հոգևոր դպրանոցներին շնորհւում է մի նոր պաշտօնական մարմին — *դպրոցական կալաքական հոգաբարձ»-ը*: Մի բոլոր իսկ աջքաթող անելով այդպիսով մեր դպրոցական կէանքում գոյութիւն առած նորութեան վերաբերեալ մանրամասնութիւնները, որոնք պարզաւ ճ են «Ժամանակաւոր կանոններ» - ի Բ. կէտի յետագայ §§-ներում՝ մենք անհրաժեշտ ենք դատում ողջունել այդ նորութիւնը՝ իբր որոշ կենսունակ *ակնբռնակ* իրականացում: Մեզանում եկեղեցի-դպրոց-ժողովուրդ, — այդ դատ-դատ անուններ կրող տարրերը, իսկապէս, երբեք դատւած չեն եղել, ոչ, այլ, իրօք, դա մի միութիւն է, ազգային մի միասնական ուխտ: Նրբագոյն բարերը, որոնք կապում-միացնում են այդ տարրերը, ի վաղուց անտի իւրացրել են այդ միաբանական ուխտին ներկայից յատկանիշը: Անդպրոց եկեղեցի, անեկեղեցի ժողովուրդ, անժողովուրդ եկեղեցի — մեզանում մի-մի անխմատ բառեր, լոկ հնչիւններ են. մեր կենդանութիւնը, մեր կայունութիւնը պայմանաւորւած է ժողովրդի-եկեղեցու-դպրոցի միասնական կենդանութեամբ, միասնական կայունութեամբ: Ահա ինչու հայ ազգը, որն այնքան տոկունութեամբ իր ուսերի վրա կրել է միաբանական շեշտածս նւիրական դրօշը

ցայսօր, — այսօր, ինչպէս և միշտ, աչքի առնելով իր անցեալը, երախտապարտ սրտով չիշում է այն ամենը, ինչ որ այսպէս թէ այնպէս նպատակել է ամրապնդել դոյն այդ նւիրական միաբանութիւնը, ինչ որ այսպէս թէ այնպէս նպատակել է կենդանի կացուցանել այդ ուխտը: Երբ ժողովուրդն առաջին անգամ ծօտեցաւ քէտաութիւն՝ տալու իջ քէն դպրոցական առաջին հոգաբարձուներին — նա՛ այդ ժողովուրդը, այսպէս ասած, աճեց իր սեպհական աչքում, այն՝ աճեց իր սեպհական աչքում այնպէս, ինչպէս տնում է ամեն որ՝ իջ ձեռքում տեսնելով իջ իրաւունքը: Սակայն դպրոցական գործը պահանջում է որոշ անցեալ, որոշ պատրաստութիւն, այսպէս ասած, որոշ զիտական-բարոյական-հասարակական ցենդ դոյն այդ գործի գլուխ անցնողից, դոյն այդ գործին ամենանւիրական իսկ տրամադրութեամբ խառնուողից: Ահա ինչու մեր երջանկայիշատակ չայրապեաները՝ դնելով ժողովրդական մասնակցութիւնը դպրոցական գործին *օրինական հիմքերի վրա՝* առանձին իմն խնամատարութեամբ, նւիրել են դոյն այդ օրինական հիմքերի բարելաւման: Օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հաստատած «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երկրորդ կէտի § 1-ը ստեղծում է մի նոր նեցուկ ևս ժողովրդի իրաւանց, և այն՝ *պատական օրինակ անմիջապէս* դժած նեցուկ: Թէ որքան գրաւիչ է այդ նեցուկն իր մանրամասնութիւններում — այդ առթիւ ստելիքս կասեմ՝ «Ժամանակաւոր կանոններ» - ի յետագայ §§ - ներին անցնելիս, այստեղ խօսքս որոշ ցանկալի *ակնբռնակ* իրականանալու մասին է:

Շնորհիւ դպրոցական կալաքական հոգաբարձու-

Թեան երեւան գալուն՝ մեր դպրոցի և ժողովրդի փոխադարձ կապերը դառնում են կրկնակի շօշափելի, և մինչդեռ ցայդ այդ կապերին ժողովուրդը տիրանում էր շնորհիւ իր հայրապետների՝ հողատարութեան, այսօր դոյն այդ հողատարութիւնն արտայայտւում է պետական Գահի՛ բարձունքից ևս: Օգոստոսի 1-ին մեր թեմական հողերը դպրանոցներին արած այդ Կայսերական շնորհը սերտ կապերով կապւած է նոյն օգոստոսի 1-ին նոյն «Փամանակաւոր կանոններ»-ի միջոցով հայ եկեղեցական-ժողովրդական դպրոցին արած շնորհի հետ: Խօսքս «Փամանակաւոր կանոններ»-ի վերը շեշտածս առաջին կէտի § 4-ի մասին է, որով «Ժխական հողաբարձուների վրա պարտականութիւն է դրուած՝ հողս տանել պատշաճաւոր թոյլաւորութեամբ հիմնելու», ի միջի այլոց, որպէս Ներսէս Արամ կից, շեշտելի է մի ծանրակշիռ հանգամանք ևս: Խօսքս 1874 թ. յուլիսի 19-ի օրէնքի և 1905 թ. օգոստոսի 1-ի «Փամանակաւոր կանոններ»-ի միջև եղած պաշտօնական ներքին կապի մասին է: Այդ կապը հետեւեալն է: Պետական նոր՝ օգոստոսի 1-ի օրէնքը («Փամանակաւոր կանոններ»-ը)՝ համաձայն նոյն օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազի՝ անշեղ կերպով հետեւում է պետական օրէնքի XI հատորի I մասին ըստ ամենայնի համաձայն խմբագրւած 1874 թ. յուլիսի 19-ի օրէնքին, — մի օրէնք, որի անկախութիւնը շեշտող արամադրութիւնն այնքան մօտ է մեր սրախն...

Այդպիսով, օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազից և «Փամանակաւոր կանոններ»-ից յետոյ, մեր Վեհափառ հայրապետի՝ դպրոցականին վերաբերեալ պրինցիպիալ իրաւանց կայուն ղեկավար է պետական օրէնքի XI

հատորի I մասին կից—դոյն այդ օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազը, իսկ հայ Ժողովրդի՝ նոյն դպրոցականին վերաբերեալ պրինցիպիալ իրաւանց կայուն ղեկավար է Վեհափառ հայրապետների կամքին կից— «Փամանակաւոր կանոններ»-ի Ա. կէտի § 4-ը և Բ. կէտի § 1-ը:

Այդ է Բարձրագոյն մեզ արած պրինցիպիալ շնորհը: Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ են դպրոցական կալւածական հողաբարձութեան վերաբերեալ «Փամանակաւոր կանոններ»-ի դժած մանրամասնութիւնները:

§ 2. «Փամանակաւոր կանոններ»-ի այդ § 2-ով դժւած է դպրոցական կալւածական հողաբարձութեան ընտրութեան վերաբերեալ: Ընտրութիւնը, ինչպէս և ընտրւած հողաբարձութիւնը (§ 1), ղեկավարում է թեմական առաջնորդը (ընտրութեան ժամանակ կարող է նախադահել նոյնպէս թեմական առաջնորդի նշանակած մարդը). ընտրողները խմբւում են անբողջ վեճակից: Ամբողջ վիճակի քուէների մասնակցութիւնը մեր թեմական հողերը դպրանոցների գործին—ինչ չափով և ի՞նչ իրաւունքներով էլ լինի այդ մասնակցութիւնը միևնոյն է—դա ցայսօր մեզանում չեղած մի սկզբունք է: Որ Բեճը պիտի մասնակցի Բեճական դպրանոցի գործին—այդ նորութիւնը մենք ողջունում ենք, և այն ամենաշերտ սրտով: Այդպիսով ծայրերը ղիւրութիւն են ստանում անմիջական մասնակցութիւն ունենալ կենդրոնի գործին, մի մասնակցութիւն, որը, անշուշտ, ունի մեծապէս նրպաստելու դոյն այդ կենդրոնի գործին: Վիճակային ընտրողների ժողովի սկզբունքը, ըստ իս, զրաւիչ է այն թարմ հոտանքով, որ ունի յառաջանալու մինչ

ցայդ միմեանցից հեռու տարած և միանդամայն անկախ անհատների միւնտյն գործին մասնակցելուց: Թէ ի՞նչ էր մեզանում գալրոցական ընտրողական գործը, նամանաւանդ վերջերս, — այդ քնն յայտնի է: Յուսանք, որ վիճակային ընտրողների ժողովը կխուսափի անցեալի թերութիւններից. . .

Մի նկատողութիւն ևս այդ § 2-ի առթիւ:

Վիճակի ընտրողներն իրենց պարտաւորութիւնները կատարելու համար երբեմն պիտ անցնեն հեռու ճանապարհ՝ ծայրից—կենդրոն: Ո՞վ է վճարելու այդ ծախսը: Ապա, § 2-րդը չի պարզում, թէ կալածական հողաբարձութեան խորհրդի անդամները պիտի բնարւեն միայն և եթ վիճակային ընտրողական ժողովին մասնակցող պատգամաւորները՝ միջից թէ՛ կարող են ընտրւել դրսի մարդկանցից ևս:— Այդ հարցերի առանց պատասխանի մնալը ցանկալի չի, բանի որ, գործինակ, եթէ գաւառը (ծայրը)՝ խորշելով դրամական ծախսից՝ հրաժարւելու լինի անմիջական մասնակցութիւնից և յանձնարարի իրեն վերապահած մասնակցութեան իրաւունքը կենդրոնում շարունակ այս կամ այն պարողին—այդ գէպքում նոր օրէնքը, իրօք, կարող է չտալ և ոչ մի նորութիւն: Մինչդեռ վիճակի իսկական՝ բնիկ ներկայացուցչութիւնը վիճակային ընտրողական ժողովին և նոյն իսկ ընտրւած հողաբարձական կազմին շատ և շատ ցանկալի է՝ կալածաների վրա անմիջական հսկողութեան տեսակէտից:

§ 3-ը դալիս է մի անգամ ևս ընդգծելու ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի Գեորգոյն երասուածը՝ դպրոցականին վերաբերեալ ամեն հարցերում՝ Նրան վերապահելով ընտրւած կալածական հողաբարձու-

թեան կազմի հաստատելու (ուրեմն՝ և հաստատելու) իրաւունքը: Օրէնքը տալիս է մեզ դպրոցական կալածական հողաբարձութիւնը՝ իբր «կլբու» (§ 1). նոյն օրէնքը գծում է սկզբունքի իրականացման եղանակը — ընտրութեան եղանակը ևս (§ 2): Այդ իրերիւ շեշտելով օրէնքը լրացած է համարում իր գործը. մնացածը կախած է մեր դպրոցների հոգևոր Պետից: Սա է բանում կալածական կոնկրետ հողաբարձութեան առաջ իրական կեանքի ասպարէզը՝ հաստատելով կամ մերժելով կապացած ընտրութիւնը: Կրկնում եմ. օրէնքն այդպիսով մի անգամ ևս ընդգծել է մեր հայրապետի ուրոյն՝ ոչ մի օրինական սահմանափակումի չենթարկւած իրաւունքը. մնում է, որ մենք ևս մեր կողմից սիրտ և արամադրութիւն տանք մեր հայրապետին՝ ամենալայն կերպով իրականացնելու իր վրա ի պաշտօնէ վերցրած Բարոյական պարտաւորութիւնները:

§ 4-ը գծում է մի գեղեցիկ սկզբունք: Հողաբարձական կազմն ունի նորոգւելու իւրաքանչիւր 2 տարին, — այն է՝ ամեն 2 տարին հողաբարձական կազմի 12 անդամից (§ 1) վեց անգամ հեռանում են (առաջին անգամ վիճակով) կազմից՝ տեղի տալով նոյ վեց անդամի: Այդպիսով չորրորդ տարւայ վերջը հողաբարձական կազմն ամենեւին նորոգւում է: Այդ §-ում չի պարզւած, թէ ովքեր են փոխարինելու երկրորդ տարւայ վերջին հեռացող վեց հողաբարձուներին: Անշուշտ, այստեղ պատահմամբ բաց է թողնւած անշուշտ փոխարինողների վերաբերեալը: Յամենայն դէպս, պարզ է, որ վիճակային ընտրողների ժողովն ունի ընտրելու՝ 12 անգամ հողաբարձութեան (§ 1) և 6

անձնափոխանորդ (կամ թերևս Տ հոգաբարձու և 4 անձնափոխանորդ):

§§ 5 և 6 շոշափում են դպրոցական կալաժական հոգաբարձութեան հաշվետուութեան հարցերը, չորս- շերով սակայն թէ ուժ միջոցով են ներկայացում ս. էջմիածնի սինոդին վերաստուգող յանձնաժողովի եղ- րակացութիւնը (§ 5), հոգաբարձութեան տարեկան նախահաշիւները և հոգաբարձական խորհուրդների հաշիւները—երկու վերջինը՝ ի հաստատութիւն (§ 6):

Իսկապէս, այդ §§-ներին, նամանաւանդ § 6-ի վաս խմբագրւած լինելու շնորհիւ՝ մի փոքր զժւար է լրիւ քմբռնել նրանց իմաստը: Ծնութեանի անխախտութիւնը շեշտւած է՝ իբր հիմնապէս 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքի: «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Բ. կէտի § 3-ը՝ վերապահելով ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին դպրոցական մասնաւոր անտեսական (կալաժա- կան) հոգաբարձութեան հաստատելը, անշուշտ, նոյն ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին պիտի վե- րապահէր և Սրա հաստատած հոգաբարձութեան գոր- ծունէութեան զնահատուութիւնը՝ տարեկան նախա- հաշիւ և խորհուրդների հաշիւների զնահատուութիւնը — հաստատելը կամ չհաստատելը: Այդպիսով և մի- միայն այդպիսով ըստ ամենայնի անխախտ կմնար ազ- զիս Վեհի իրաւունքը: Ս. էջմիածնի սինոդն իրեն պատկանելիք իրաւունքը (надзоръ — հետեւումն՝ յօդ. 1141՝ 2) կարող է իրագործել թեմական առաջնորդից տարւայ վերջն իր ստանալիք (յօդ. 1182) «քնդհա- նուր հաշիւ» միջոցով, սակայն ըստ իսկական մտաց պետական օրէնքի XI հատ. I մասի և 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքի՝ մեր դպրոցականին վերաբերեալ

ամեն անգամայն (նախահաշիւներ)՝-ի և «հաշիւներ»-ի հաստատութեան կնիքը պիտի դրւի կամ իրեն ամե- նայն չայոց Վեհափառ չայրապետի զիւանում և կամ Սրա անմիջական ներկայացուցիչ՝ թեմական առաջ- նորդի զիւանում: Ասել է՝ այդ տեսակ նախահաշիւ- ների կամ հաշիւների հաստատողը պիտի լինի կամ թեմական առաջնորդը (որը, ըստ իս, միակ զիւրրն- դունելին է), որը պատասխանատու է ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի առաջ (յօդ. 1170) և կամ նոյն ինքն ամենայն չայոց Կաթողիկոսը:

Ասացի, այդ §§ 5 և 6-ի խմբագրութիւնը թերի է: Անշուշտ, երբ այսօրւայ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի իսկական մնայուն կանոնների վերածելու հարցը կզրա- վի պաշտօնական շրջանները, կլրացւի եղած թերին և կողզւի սպրտած սխալը, որը, ես համոզւած եմ, մի թիւրիմացութիւն է, քանի որ հակասում է 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքին, հետեւապէս՝ և 1905 թւի օգոստոսի 1-ի կառավարիչ սենատին տւած Բարձ- րագոյն ուկազին:

Ապա՝ անցնում եմ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի վերջին՝ երրորդ կէտին:

Գ.

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երրորդ կէտը կա- նոնաւորում է մեր վանքապատկան գոյքերի հարցը, և այն՝ այսպիսի §§-ներով.

«§ 1. Վանքապատկան գոյքերի կառավարութիւնը յանձնում է վանական իշխանութեան:

«§ 2. Վանքապատկան գոյքերի կառավարութեան

վրա հսկելու համար կարող են հրաւիրւել թեմական առաջնորդի կողմից և աշխարհական անձինք՝ օգնելու վանական իշխանութեան):

«Նոր-Դար»-ի 1900 թվի №№ 55 և 56-ում գետեղւած՝ «Մեր վանքերի արդի գրամական և բարոյական տազնապի շուրջը» վերնագրով յօդւածս ամփոփեցի այսպիսի տողերով՝

«... Գլխաւոր մեզքք ընկնում է Մայր Աթոռի վրա, որի շնորհիւ, այսպէս ասած, «վանահայրութեան հարցը» շարունակում է կրել իր անորմալ չափութիւնները:

«Թէ ի՞նչպէս լուծել վանահայրութեան հարցը» — այդ իրեն՝ Մայր Աթոռի պաշտօնական մարմինների գործն է:

«Իբրև ուշադրութեան արժանի առաջարկ, ինձ թւում է, թէ կարելի է պնդել հետևեալ կէտերի վրա.

(ա) Աշխատել մտցնել յաջորդականութեան-հետևողականութեան ուղղութիւնը: Սրա համար ինձ դիւրին է թւում վանահայրերին որոշ ուժի նշանակել, իսկ վանքերն ենթարկել ս. էջմիածնի անմիջական հսկողութեանը:

(բ) Վանքեր կառավարելու գործը պահանջում է մի շարք յատկութիւններ և գիտութիւններ, որոնցից զուրկ չպիտի լինին նոյն իսկ ռոտիկ ստացող վանահայրերը: Յատկութիւնների շարքում առանձնապէս նշմարելի պիտի լինի վանահօր Բարոյականը. գիտութիւնների շարքում՝ գիտական-ստատիստիկական գիտելիքները: Գիտական-ստատիստիկական գիտելիքները՝ իբրև անհրաժեշտութիւն՝ պիտի մտցնել վանահայրեր պատրաստող Գեորգեան ձեմարանի աւանդելիք աւարկաների շարքը:

Իսկ ինչ վերաբերում է վանահայրերի Բարոյականին վերաբերեալ հարցին, ինձ թւում է, որ այդ հարցն ինքն ըստ ինքեան կվերացւի, երբ մեր վանքերը կդադարեն «տեպիականութիւն» դառնալ վանահայրերի և, այսպէս ասած, պարտաւորւած կլինեն ծառայել իրենց պատմական նշանակութեանը՝ բարոյական, մտաւոր խաւարի և անտեսական ամաչութեան մէջ լուսատու և կենդանարար՝ մի-մի տարրեր — «օաղիսներ» հանդիսանալ...»²⁸⁾:

«Ժամանակաւոր կանոններ»-ի մեր վանքապատկան գոյքերի կառավարութեան վերաբերեալ §§ -ների հրատարակումից չեսոյ ևս ես ոչինչ ունիմ աւելացնելու վերը չիշածս յօդւածիս վերջին տողերի վրա, բացի շերձ ցանկութիւնիցս, որ մեր վանական իշխանութիւնները՝ զինւելով իրենց պաշտօնապէս վերապահւած իրաւունքներով (§§ 1 և 2)՝ շարունակ երևան հրապարակին իրենց Բարոյական պարտաւանդութեան ցոյցերով: Վերջին տեսակի ցոյցերի կարևորութիւնը զգացւում է նամանաւանդ այսօր, երբ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երրորդ կէտը՝ մի անգամ ևս այնքան խնամքով զրի առնելով մեր վանական իշխանութիւններին ցայսօր իւրացրած իրաւունքները (պետ. օր. XI հատ. I մաս)՝ գալիս է շեշտելու պետութեան վարահո-ւ-ն-ը դէպի մեր հողւոր իշխանութիւնը: Այդ վստահութիւնը լուծւում է «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երրորդ կէտի և 1, և 2 §§ -ներից, որոնք, կրկնում եմ, նորութիւններ չեն, այլ՝ ցայսօր

²⁸⁾ Տես «Նոր-Դար», 1900 թ., №№ 55 և 56՝ «Մեր վանքերի արդի գրամական և բարոյական տազնապի շուրջը» յօդւածս:

եղածի խնամքով զրի առնումն: Եւ ահա՛ հրապարակով ընդդժեւած այդ վստահութեան հանդէպ է, որ մենք սպասում ենք մեր վանական իշխանութիւնների Բարոյական պարտաճանաչութեան ցոյցերին...

Թէ ի՞նչ ասել է բարոյական պարտաճանաչութեան ցոյցեր մեր վանական կալաճների նկատմամբ — այդ պարզ է հետեւեալից.

1902 թւին «Արարատ»-ի յունւար-փետրւար ամիսների տեսրերում ղետեղւեց մի վերին աստիճանի աշազրաւ տեսութիւն՝ «Տեղեկագիր Ա, Բ, Գ, Դ, 1900 թ. (Вѣдомость А, Б, В, Г, 1900 г.)»²⁹: Ահա այդ տեսութիւնն է, որին կարեւոր է դիմել՝ ստանալու զրաժս հարցի պատասխանը:

Ըստ այդ «Տեղեկագրի»՝ 1900 թւին մենք ունէինք՝

	Վան- քեր.	Վանքերի եկամուտ.
Երևանի թեմում	47	—1487 ռ. 36 ^{1/2} կ.
Վրաստանի և Իմերէթի թեմում	14	— 25 " 72 "
Շամախու թեմում	2	— 2 " 61 "
Ասորխանի թեմում	0	0 0
Ղարաբաղի թեմում	13	+ 227 " 29 "
Նոր-Նախիջևանի և Բես- սարաբխայի թեմում	3	— 295 " 74 "
Գո՛ւմարը	79	—1584 ռ. 14^{1/2} կ.

Այդպիսով՝ ըստ պաշտօնական «Տեղեկագրի»՝

²⁹) Նոյնը տես ևս Մխիթար վարդապետ՝ «Հայերը Ռուսաստանում», Վաղարշապատ, 1906 թ., էջ 21—39:

1900 թւին մեր 79 վանքերը, ընդհանուր առմամբ, ունէին 1584 ռ. 14^{1/2} կ. ֆևա...

Այո՛, 1584 ռ. 14^{1/2} կ. ֆևա ունէին մեր 79 վանքերը 1900 թւին՝ չնայելով իրենց երբեմն այնքան ընդարձակ հարուստ կալաճների՝ — հանքեր, անտառներ, վարելահողեր, խոտատեղիներ, արօտատեղիներ, խաղողի այգիներ, շրաղացներ, կրպակներ, տներ, զիւղեր և այլն...

Այդքան՝ կալաճներ և... ֆևա...

Մենք սպասում ենք ճանաչելու իրաւաբանների, զիւղատեսնների, անտառապետների, հանքադէտների և այլն միջամտութեան և օգնութեան՝ վերջ տալու այդ «ֆևա»-ին: «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի երրորդ կէտի § 2-ը, կրկնում է՛մ, մի անգամ ևս գրի առնելով մեր վանական իշխանութիւնների ցայսօր ունեցած իրաւունքը՝ լայն ասպարէզ է բանում մասնագէտների միջամտութեան և օգնութեան: Մնում է յուսալ և ի բոլոր սրտէ ցանկանալ, որ շեշտածս մասնագէտների միջամտութիւնն - օգնութիւնը յարգւի մեր վանական իշխանութիւնների շրջանում ևս, և այն — մի անգամ ընդ միշտ՝ իբր conditio sine qua non! Եւ թո՛ղ գէպի դիտութեան պէս-պէս ճիւղերը տաժած յարգանքի Բարոյորշ շեշտը լինի մեր վանական իշխանութիւնների արտապայտելիք բարոյական պարտաճանաչութեան ցոյցերից մէկը...

[Յ. Գ.:

Ազգիս Վեհն իր՝ 1906 թւի մայիսի 10-ի № 549 կոնդակով Ժողովրդի է շնորհել, «Թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, զորձակալների և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաների ընտրութեան

խրատաւոր, որից չեսոյ ընարեալները կը հաստատուեն իրենց պաշտօնին պետութեան կողմից սահմանուած օրինական հանապարհով):³⁰⁾

Ըստ իս՝ ապադայի ուժիկաւոր ընտրովի վանահայրերն պիտ իւրացւի վանական գոյքերի և եկամուտների կառավարութեան գործը՝ իբր հրաւիրած մասնադէտներից և Ժողովրդի ընտրած վանական հոգաբարձուներից կազմուած պաշտօնական մարմինների նախագահներն...

Ի մի խմբելով վերը բերած շեշտերը՝ տեսնում ենք, որ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հաստատուած «ժամանակաւոր կանոններ»-ը զպիս են մի անգամ ևս անբարեկարգութեամբ մեր հոգևոր իշխանութեան և սրա Պետի՝ ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսի պաշտօնական դիրքը և իրաւունքները՝ այսպէս ասած, պարտաւարկաբար մօտեցնելով հայ ժողովրդին իր եկեղեցուն ու զպրոցին:

Մեզ մնում է լրջութեամբ իւրացնել այդպիսով մեր ազգային ինքնահոգեւորական արած շնորհը...

19 $\frac{VIII}{25}$ 05 թ.,

Մոսկուա:

³⁰⁾ Վեհի կոնդակը տես «Ալիք», 1906 թ., № 15:

III.

ՄԱՍՆԱԿԻ ՀԱՐՑԵՐ

Ա.

ԹԻՖԼԻՍԻ ՄՈՂՆՈՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ
4-ԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ³¹⁾

Սեպտեմբերի 4-ին Թիֆլիսի Մողնու եկեղեցում
զուժարւել է թեմի սրբազան առաջնորդի առաջար-
կութեամբ ձխականների ընդհանուր ժողով: Աւագ
քահանայ Տէր-Բարսեղեան՝ բանալով ժողովը՝ պարզել
է վերջինիս նպատակը—ընտրել 2 հոգաբարձու բացե-
լիք Գայեանեան զպրոցի համար:

Ժողովը նախագահ է ընտրել պ. Ն. Առաքելեանին:
Ապա՝

«Ամենից առաջ պարզվեց այն հարցը, որ պէտք է
ընտրել հոգաբարձութիւն ոչ թէ միայն բացվելիք
զպրոցի համար, այլ ընտրել ձխական հոգաբարձու-
թիւն, որը, համաձայն Կովկասի Փոխարքայի կազմած
և Բարձրագոյն հաստատված Ժամանակագր կանոնների
§ 4-ի, պէտք է հող տանէ հիմնել զպրոց, հիւանդա-
նոց, անկերանոց, ապաստարան և այլ բարեգործական
հաստատութիւններ ձխական ժողովրդի համար:

³¹⁾ Արտատպում է «Նոր-Դար»-ի 1905 թւի № 16-ից:

«Ճիմներով այդ կէտի վրա, ժողովի նախագահը առաջարկեց ընտրել ոչ թէ 2, այլ 4 հողաբարձուներ, որոնք երէցփոխի հետ միասին կազմելով 5-անդամեան հողաբարձութիւն, միացած ոյժերով կաշխատեն իրազորժէլ վերոյիշեալ նպատակը: Այդ առաջարկութիւնը հաւանութիւն գտաւ և ժողովը՝ դիմելով ընտրութեան, դադանի քուէարկութեամբ ընտրեց 4 հողաբարձու և երկու կանդիդատ»³²⁾: Ընտրութիւնն ապա հաստատուել է թեմի սրբազան առաջնորդի կողմից³³⁾:

Այդ ընտրութեան լուրն առնելուն պէս՝ դիմեցի ազգիս Վեհափառ Հայրապետին հետևեալ հեռագրով՝ «Էջմիածին. Նորին Սրբութեան ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին:

«Թիֆլիսի Մողնու եկեղեցու ընտրութիւնները քայքայիչ են. նրանք հակառակ են (պետական օրէնքի) XI հատորին (I մաս) և 1874 թւի կանոններին: Նոր ժամանակաւոր կանոնները նախատեսնում - հիմնում են հողաբարձութիւն՝ արդիւնքներ ստանալու, գտնելու և դպրոցներ բանալու համար, և ոչ՝ դպրոցները կառավարելու: Էական է երկու հողաբարձութիւնների զատ-զատ գոյութեան սկզբունքը³⁴⁾: Դպրոցների վար-

³²⁾ Տես «Մշակ», 1905 թ., № 178:

³³⁾ Տես «Մշակ», 1905 թ., № 183:

³⁴⁾ Յ. Գ.: Թերևս տեղ-տեղ (զորոր., գիւղերում, երբեմն՝ քաղաքներում իսկ) դժարին լինի իրականացնել դպրոցական կալւածական և վարչական հողաբարձութիւնների գատ-գատ գոյութեան սկզբունքը, — այդ դէպքերում կարելի է ընտրել մի հողաբարձութիւն՝ իւրացնելով սրան՝ և՛ կալւածականի, և՛ վարչականի ֆունկցիաները: Սակայն այդ ամեն անգամները մի հողաբարձութիւնը՝ իբր այդպիսին՝ կարող է գոյութիւն ունենալ

չականի հողաբարձուների ընտրելու եղանակը, քանակը և իրաւունքները պիտի որոշեն հողեւոր իշխանութեան կողմից»:

Բարոյական պարտականութիւնս համարելով հրապարակի վրա զնել այդ հեռագիրս՝ ես թոյլ եմ տալիս ինձ կցել այստեղ երկու խօսք ևս:

1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնները թանգ են մեզ համար նրանցում գծւած դպրոցական վարչական անկախութեան շեշտով, — մի շեշտ, որն այնքան խնամատարութեամբ դրի է առնւած 1905 թ. օգոստոսի 1-ին կառավարիչ սենատին տւած Բարձրագոյն ուկաղում ևս: Օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի § 4-ը նախատեսնում է դպրոց հիմնելը, դպրոց բանալը, դպրոցի դրամահանը մասնակարգելը և ոչ՝ դպրոց կառավարելը:

Թիֆլիսի Մողնու եկեղեցու սեպտեմբերի 4-ի ընտրողները խառնել - միացրել են 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններով զսպասք՝ յանիրաւի՝ «հիմնելով» օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի § 4-րդի վրա: Այդպիսով ոտի տակ է առնւած պետական օրէնքով (XI հատ. I մաս) մեր հողեւոր իշխանութեան

միայն և եթ ազգիս Վեհափառ Հայրապետի հաճութեամբ և յատուկ կոնդակով:

Ես կամիմ ասել, որ, ի պահանջման հարկի, դպրոցական կալւածական և վարչական՝ ըստ օրինի (պետ. օրէնքի XI հատոր, I մաս, հրատ. 1896 թ.—1874 թի յուլիսի 19-ի կանոններ—1905 թի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկաղ և ժամանակաւոր կանոններ) գատւած հողաբարձութիւնները կարող են միացւել, եթէ լինի ազգիս Վեհի հաճութիւնը և յատուկ հրամանը, և ոչ՝ իբր 1905 թի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ից հետևեցնելիք անհրաժեշտութիւն. . .

իւրացրած իրաւունքը՝ նախագծել-կարգադրել մեր
գալրոցների վարչականի ամեն ինչ վերաբերեալը:

Թիֆլիսի Մոզնու եկեղեցում սեպտեմբերի 4-ին
կայացած ընտրողական ժողովը պաշտօնապէս պարտա-
ւոր էր ընտրել 2 (երկու) հոգաբարձու բացելիք Գա-
լեանեան գալրոցի համար, և միմիայն այդքան: Այդ
օրը հայ Զխական դպրոցի վարչական կազմի ընտրութիւն
էր, և ոչ՝ հայ եկեղեցո- Զխական հոգաբարձո- լեան
ընտրութիւն: Հեաւապէս³⁵⁾ ժողովի նախագահ
սկզբից մինչև վերջ պիտի մնար աւ. ք. Գր. Տէր-
Բարսեղեանը՝ իբր ներկայացուցիչ հոգևոր վարչու-
թեան և իբր վերջնիս կամքն ըստ ամենայնի անխախտ
իրագործող:

Այլ կերպ վերաբերել հարցին—կնշանակի՝ Չնչէլ
1905 թ. օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազով մի ան-
գամ ևս շեշտուած 1874 թ. յուլիսի 19-ի կանոնները...

19 $\frac{IX}{15}$ 05 թ.,

Մոսկւա:

³⁵⁾ Յ. Գ.: Ըստ մտաց 1889 թի՛ Մակար Կաթողիկոսից
հաստատուած «Կանոնք եկեղեցական-ժխական ուսումնարանաց Հա-
լոց»-ի (Վաղարշապատ, 1889 թ., «ի տպարանի Սրբոյ Կաթու-
ղիկէ Էջմիածնի») § 28-ի, ուր կարդում ենք՝ «Ընտրումնին հո-
գաբարձուաց և անձնափոխանորդաց լինի հրամանաւ Առաջնորդաց
ընդ ձեռն փոխանորդաց և գործակալաց ի գաւիթս եկե-
ղեցեաց ըստ այսմ եղանակին և այլն»: 1905 թին այդ «Կա-
նոնք»-ը ղեռ փոխուած չէր: Փոփոխումնինը բերեց միայն ազգիս
Վեհափառ Հայրապետի 1907 թ. յունւարի 11-ի № 40 կոնդակով
«ի կատար ամել»-ու պատւիրած՝ «Հայաստանեայց առաքելական
սուրբ եկեղեցու ժխական կանոնադրումեան» § 26-ը, որը կանո-
նադրում է՝ «ժողովը բացելուց յետոյ շեշտարկել նախագահի
ընտրութեան» (Տես «Արարատ», 1907 թ., յունւար՝ Յաւելած):

Բ.

Ա.ԽԱՆՆԻՍԻԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ - ԾԽԱԿԱՆ ԵՐԿ-
ՍԵՌ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԸՆՏՐՈՒ-
ԹԵԱՆ Ա.ՌԹԻԻ³⁶⁾

Ախալցխայի եկեղեցական-ժխական գալրոցի հոգա-
բարձութեան ընտրութեան մասին «Արշալոյս» թեր-
թը «մի անգամ ևս շեշտուած է, որ ժխական ժողով-
ների նախագահը պիտի լինի ժողովրդի կողմից ընտ-
րուած: Եթէ այդ մասին օրէնադրքի մէջ չիշտատակուած
չէ, այդ դեռ չէ նշանակուած, թէ հակառակը պիտի
լինի: Օրէնքի ընդհանուր տրամադրութիւնը և առողջ
լօգիկան այդպէս են թելադրում և Թիֆլիսի թեմա-
կալ առաջնորդի պաշտօնական կարգադրութիւնը ժո-
ղովրդի կողմից ատենապետ ընտրելու մասին, մի
պարզ ասացոյց է մեր ասածին»³⁷⁾:

Այդ առթիւ խոնարհաբար խնդրեմ տեղ տալ հե-
տեւեալ երկտողիս.

Ըստ ուսւ պետական օրէնքի՝ մեր գալրոցների հա-
մար օրէնք սահմանողն է ամենայն Հայոց Վեհափառ
Կաթողիկոսը: Այդ օրէնքի վերջին խմբադրութիւնն է

³⁶⁾ Արտատպում է «Նոր-Դար»-ի 1906 թի № 18-ից՝
«Նամակ խմբադրութեան»:

³⁷⁾ Տես «Արշալոյս», 1905 թ. № 28՝ «Թոյ գործը ոգևորէ»
(առաջնորդող):

1889 թվի Մակար Կաթողիկոսից հաստատւած «Կանոնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց հայոց» հրատարակութիւնը, որը, հարկան, պարտաւորապէս էր Ախալցխայի ընտրողների համար ևս:

1889 թվի «Կանոնք»-ի § 28-րդում կարգուժ կերպով «Ընտրութիւն հոգաբարձուաց և անձնավորխանութիւնի հրամանաւ Առաջնորդաց ընդ յետն փոխաւորաց և հորձակաց ի դաւիթս եկեղեցեաց և այլն»³⁸⁾:

³⁸⁾ Տես ևս «Նոր-Դար», 1905 թ., № 16՝ «Թիֆլիսի Մողղու եկեղեցում սեպտեմբերի 4-ին կայացած ընտրութեան անձնակազմի (Սրտատուլած է վերը):—Յ. Գ.: Ի դէպ. Ախալցխայի դոյն այդ ընտրութեան վերաբերեալ վէճի առթիւ «Մշակ»-ը «հարկաւոր է համարել յայտնել» իր «կարծիքը»: Ըստ «Մշակ»-ի՝ «ժողովը պէտք է բանայ յաջորդը կամ գործակալը և յայտնէ ժողովի գումարման նպատակը կամ օրակարգը: Մնալով հանդերձ ժողովի նախագահ ի պաշտօնէ, նա պէտք է առաջարկէ ժողովին ընտրել իր համար ատենապետ և քարտուղար: Այնուհետև ժողովի վիճարանութիւններ ղեկավարողը ատենապետն է, իսկ յաջորդ նախագահը լոկ հսկող և ղիտող պէտք է հանդիսանայ, միջամտելով միայն այն ժամանակ, երբ նկատէ, որ ժողովը շեղվում է սահմանված օրէնքից կամ կանոններից և հարկաւոր դէպքում բացատրութիւն տայ օրէնքի կամ կանոնների մոտ կէտերի մասին: Ինչպէս մեզ հաղորդում են, Թիֆլիսի Թեմի առաջնորդը այդ մտքով էլ լուծել է Ախալցխայի վէճը, և լուծել է միանգամայն զոհացուցիչ կերպով» (Տես «Մշակ», 1905 թ., № 185): Սակայն միանգամայն ինանիք և նոյն իսկ անտեղի է «Մշակ»-ի այդ «կարծիքը»-ը: 1905 թ.ին դեռ չփոխւած 1889 թ.ի «Կանոնք»-ի տեկտը պարզ է ինքնին: Եւ մեզ մնում է միայն լիշեցնել 1907 թ.ի «Մշակ»-ին 1894 թ.ի «Մշակ»-ի՝ «Ահա մեր պահանջը» առաջնորդողի հետևեալ՝ այնքան շեշտակի հրապարակ նետած կտորները՝

«Մենք պահանջում ենք, որ բարձր իշխանութիւնը Թոյլ չը տայ, որպէս զի այս կամ այն պաշտօնեան, ով և լինի նա, ինչ զիրք և ունենայ նա, խախտի օրէնքը... Եթէ չէք հաւանում գոյումին ունեցող կանոնադրութիւնը... այն ժամանակ փոխեցէք այդ տեսակ կանոնադրութիւնը...: Բայց քանի որ այդ չէ արված, քանի

Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատւած օրէնքը խախտել կարող է յայն և էլ նոյն ինքն ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը: Նեւ տեսալէս՝—մի անգամ ևս շեշտում եմ այդ³⁹⁾—Թիֆլիսի սրբազան առաջնորդի «պաշտօնական կարգադրութիւնն» ապօրինի էր:

Իսկ ինչ վերաբերում է «օրէնքի ընդհանուր արամադրութեանը»—այդ «արամադրութիւնը» պարզորոշ շեշտով դժւած է, ի միջի այլոց, 1905 թ. օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հաստատւած «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Բ՝ մեր թեմական հոգևոր պարանոցների կալւածներին վերաբերեալ կէտի § 2-րդում, ուր կարգում ենք՝

«Հոգաբարձական անդամներ ընտրելու համար, թեմական առաջնորդի կամ նրա կողմից նշանակւած անձի նախադահուութեամբ, հրաւիրուժ են») և այլն:

որ կայ որոշ կանոնադրութիւն... մենք պահանջում ենք, որ ամենից առաջ ինքը պաշտօնեան, ինքը իշխանութեան ներկայացուցիչը յարգի օրէնքը, յարգի կանոնադրութիւնը, և Թոյլ չտայ իրան՝ կամայականութիւն, բռնութիւն, անտեղի ծնշում» (տես «Մշակ», 1894 թ., № 84) և—կաւելացնեմ ես՝ օրէնքի ինքնին պարզ տեկտին իր ուզած մեկնութիւնը...

Այն, գեղեցիկ էր «Մշակ»-ի 1894 թ.ի խօսքը, և որքան այդ խօսքը չէր համապատասխանում նոյն «Մշակ»-ի գործին 1894 թ.ին, նոյնքան դոյն այդ՝ 1894 թ.ի խօսքը չի համապատասխանում նոյն «Մշակ»-ի 1905 թ.ի «կարծիք»-ին...

Կրկնում եմ՝

1889 թ.ի «Կանոնք»-ը փոխել շատ հեշտ էր—բաւական էր արդի Վեհի մի երկտող կոնդակը: Սակայն 1905 թ.ին չփոխւած «Կանոնք»-ը պիտի յարգէր դոյն այդ 1905 թ.ին...

³⁹⁾ Տես իմ «Եկեղեցական-ծխական դպրոցների ժամանակաւոր կանոնները»՝ Բ («Նոր-Դար», 1906 թ., №№ 24, 25 և 29: Այդ յօդուածի սկիզբը (Ա) տես «Նոր-Դար», 1905 թ., №№ 44 և 53):

Թող էմ տալիս ինձ աւերացնել, որ նախագահելու հարցի նկատմամբ ոչինչ նորութիւն չէն բերել ազգիս Վեհափառ Հայրապետի 1905 թւի սեպտեմբերի 10-ի «Ծխական դպրոցների ժամանակաւոր հրահանգներ»-ը ևս⁴⁰⁾:

Այդպիսով՝ անհամայնայնելի «առողջ լողիկաց»-ին ծնունդ է որոնել այլ աեսակի «պարզ ապացոյցներ»...

19^I/₁₄ 06 թ.,

Մոսկւա:

⁴⁰⁾ Տես «Արշալոյս», 1905 թ., № 13 և «Արարատ» 1905 թ., հոկտեմբ.: — «Ծխական դպրոցների ժամանակաւոր հրահանգներ»-ի մասին տես ծանօթ. 39-ում ակնարկած յօրածա:

Գ.

Ա.ՐՅԱ.ԽԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՀՈ-ԳԱԲԱՐՁԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ⁴¹⁾

«Հովիւ» շաբաթաթերթի 1905 թւի № 6 - ում կարդում ենք, որ Շուշու (Արցախի) «Թեմական դպրոցի հոգաբարձութեան ժամանակամիջոցը լրացած լինելով՝ Թեմի դեր. առաջնորդը կարգադրել է պատգամաւորական ընտրութիւններ կատարել Փոխարքայի պատճ. նոր կանոնների համայնայն՝ 12 հոգաբարձու ընտրելու համար: Սա առաջին դէպքն է, որ ամբողջ Թեմը մասնակցում է ընտրութեանը»⁴²⁾:

Կովկասի Փոխարքայի հրատարակած «Ժամանակաւոր կանոններ»-ին նւիրածս յօդւածում⁴³⁾ աշխատել էմ, ըստ կարեացս, պարզել և ընդգծել այդ «Կանոններ»-ի իսկական իմաստը: Պարզել և ընդգծել էմ, որ այդ «Կանոններ»-ը կարող են զոյութիւն ունենայ մեզ համար միայն և եթ մեր դպրոցական գործի անսխալման նկատմամբ, այն էլ՝ միայն որոշ չափով, և ոչ երբէք զոյն այդ գործի վարչական նկատմամբ:

⁴¹⁾ Արտատպւում է «Նոր-Դար»-ի 1906 թւի № 55-ից:

⁴²⁾ Տես «Հովիւ», 1905 թ., № 6՝ «Մանր լուրեր»:

⁴³⁾ Տես «Նոր-Դար», 1905 թ., №№ 11, 14, 19 և 20 (արտատպւած է վերը՝ էջ 20—70):

Համաձայն ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսի 1905 թվի սեպտեմբերի 10-ի «Շրջաբերական կոնդակ»-ի⁴⁴⁾ Փոխարքայի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ին ունինք հեռուելու մեր եկեղեցական-քիսիական դպրոցների վարչականի (հոգաբարձութեան ընտրութեան) հարցում ևս: «Եկեղեցական - ծխական դպրոցների ժամանակաւոր կանոններ»-ին նւիրածս յօդւածում⁴⁵⁾ ասացի ազգիս Վեհի այդ կոնդակի առթիւ ասելիքս, աւելացնելով որ, ինչ և իցէ, մեզ պէտք է խոնարհւել ազգիս Վեհի կամքի առաջ:

Նմանօրինակ կոնդակ ցայսօր դեռ գոյութիւն չունի մեր Եւեմական դպրոցների վարչականի նկատմամբ, մինչդեռ Շուշում արդէն կարգադրուած է «պատգամաւորական ընտրութիւններ կատարել Փոխարքայի պատճառս կանոնների համայն»... .

Այդ ուր ենք դնում մենք վերջապէս...

Շարունակ տարիներ ազազակել՝ — պետութիւնը շարունակ միջամտի մեր դպրոցական գործին, և այսօր «այդպէս» գործել, «այդպէս» բմբռնել սալ ժողովրդին մեր դպրոցական գործի անկախութեան զաղափարը...

Ե՞րբ մեր Վեհի կամքն է թեմական դպրանոցների նկատմամբ ևս ընդօրինակել Կովկասի Փոխարքայի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի շեշտը, թող լաւի այդ կամքը պարզօրէն ասէ: Ե՞րբ որեւէ թեմական առաջնորդի գուրեկան են այդ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ն այդ իսկ իմաստով, թող դիմի ազգիս Վեհին՝ խնդրելով

⁴⁴⁾ «... բաց ի Բեսարաբիոյ» (Տես «Արարատ», 1905 թ., հոկտեմբ., քէ՛ 863—864):

⁴⁵⁾ Տես «Նոր-Պար», 1905 թ., №№ 44, 53, — 1906 թ., №№ 24, 25, 29:

համապատասխան կոնդակ: Սակայն, ինչ ասել է, երբ այս կամ այն թեմական առաջնորդն ինքնաբերաբար կարգադրուած է՝ կայացնել, թեմական դպրանոցի վարչականի ընտրութիւնը՝ «Փոխարքայի տուած նոր կանոնների համաձայն»: Ըստ իս՝ այդ տեղ խախտուած է և մեր Վեհի իրաւունքն ու դիրքը, և թեմական դպրանոցի՝ կաթողիկոսական վաւերացման կնիքը կրող և ցայսօր գոյութիւն ունեցող «Կանոնադրութիւն»-ը, և, վերջապէս, ամենքիս միահամուռ իղծը՝ լիակատար աէր լինել մեր դպրոցական գործի և այդ իսկ իմաստով — դպրոցական գործի անկախութեան զաղափարով — զինւած տեսնել համայն ժողովուրդը:

Ինչեղով այդ հարցը՝ ես միանգամայն հեռու եմ որեւէ մէկին անձնական վիրաւորանք պատճառելու արամադրութիւնից, ո՛չ — ես կամեմ միայն պարսո պարսկան դիրքի վրա տեսնել այդ Վեհափառ Հայրապետի երաւոնքները և մեր դպրոցական գործի անկախութեան պարզօրէն մեղադրութեան նկատմամբ:

Հարկաւ, ո՛չ որ չի կարող դէմ լինել, որ մեզանում ևս մանկավարժական և այլ ասպարէզներում բնութիւնակեն պետական նպատակաշարժար և զրաւիչ պէս պէս կարգադրութիւնները: Այո՛, Սակայն, նախ քան խօսքից գործին անցնելը՝ ամեն բնութիւնակելի կարգադրութիւն նախօրօք պիտ անցնի մեր ազգային գործի ղեկավար շրջանների բովից, և, գործօր, դպրոցականի վարչականի հարցում՝ մեզ համար չի՛ք օրէնք առանց մեր Վեհի կամքի:

Ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսն ունի իրաւունք՝ Կովկասի Փոխարքայի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը պարտապիւր հրատարակել մեր թեմական դպրանոց-

ների վարչականի նկատմամբ ևս: Սակայն մինչև որ ինքը վեհն այդ չի արել, ոչ մի թեմական առաջնորդ չունի իրաւունք՝ ըստ այդ իսկ «Կանոններ»-ի կարգաւորել մեր դպրոցական գործը՝ միաժամանակ անտես առնելով եղած դպրոցական «Կանոնադրութիւն»-ը:

Կրկնում եմ՝—այդ է և օրէնքի՝ շեշտը, և բարոյական պարտաւանաչութեան պահանջը. . .⁴⁶⁾

19 $\frac{III}{10}$ 06 թ.,

Մոսկւա:

⁴⁶⁾ Այդ առթիւ ապա՝ «Նոր-Դար»-ի նոյն 1906 թիւի № 62-ում լոյս տեսաւ Արցախի թեմական առաջնորդ՝ Աշոտ եպիսկոպոսի հետեւեալ գրութիւնը՝

«Նամակ Խժնդրոյ»-ի մասին

«Նոր-Դար»-ի 55-րդ համարում բժիշկ Սիմէօն Շահ-Նազարեանցը իւր զարմանքն է յայտնում, որ ես թեմիս դպրանոցի հոգաբարձական ընտրութիւնը կատարելու համար կարգադրել եմ հրահանգուել փոխարքայի ժամանակաւոր կանոններով, մինչդեռ, ասում է պ. բժիշկը, Վեհափառ Հայրապետի կողմից այդ առթիւ կոնդակ չի տրուած:

«Թիւրիմացութեան առաջն առնելու և ընթերցող հասարակութիւնը մոլորութիւնից ազատ պահելու համար պարտք եմ համարում յայտնել, որ Վեհափառ Հայրապետը դեռ անցեալ տարուալ օգոստոս ամսին իմ հեռագրին, որով թույլտուութիւն էի խնդրել նոր հոգաբարձական ընտրութիւն կատարելու, բարեհաձեւ էր պատասխանել ինձ օգոստոսի 17-ին հետեւեալ հետազրով. «Թող եմ տալիս ձեզ դպրանոցի հոգաբարձուների ընտրութիւնը կատարելու, առաջնորդելով ժամանակաւոր կանոններով, որոնք սրա հետ ուղարկուած են»:

«Ապա ուրեմն Նորին Վեհափառութիւնը բարեհաձեւ է ընդունել փոխարքայի ժամանակաւոր կանոնները նաև դպրանոցների հոգաբարձական ընտրութիւնների համար, և ես ընաւ կամայականօրէն չեմ վարուել վերոյիշեալ կանոնները գործադրելով թեմիս դպրանոցի նոր հոգաբարձուների ընտրութեան համար:

Աշոտ եպիսկոպոս

Շուշի, 28 մարտի:»

Գ.

«ՏԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ»⁴⁷⁾

. . . Ըստ երևոյթին՝ թիւրիմացութիւններից զերծ չեն մնացել ուրիշները ևս: Այսպէս՝

«Մշակ»-ի 1907 թիւի № 34-ում, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝—«...հետեւեց առաջնորդի շրջաբերական հրամանը», որին սիրով ընդունեց մեր հոգաբարձութիւնը և մէջ տեղ զրորեց 74-ի կանոնադրութիւնը (?) ու նրա հիմամբ մէջ տեղ բերեց «Թողնում ենք անհետեւանք» և «ի սնօրինութիւն մեր» դոհարները, որ նրանք այնքան փոթկոտուութեամբ հրամային ուսուցչական խմբին, հիմնվելով առաջնորդի շրջաբերական հրամանի վրա: Բայց, բայց այդ 74-ի կանոնադրութիւնը հոգաբարձուներին տանում է մինչև հաշուի նստելը միայն, յետոյ էլ շատ շատ բերում է իբրև մանեկէններ և բաղմեցնում է աշակերտական քննութիւններին. այսպէս է թէ ոչ. թող որ նա, այդ փտած կանոնադրութիւնը, տասնեակ ուսուցիչներին շարում է թեմական տեսչի մատների ծայրին: Էլ այն

⁴⁷⁾ Արտատպուած է «Հովիւ»-ի 1907 թիւի №№ 16 և 17-ից: Այստեղ արտատպուած է «Հովիւ»-ում լոյս տեսածի մի կտորը միայն. յօդւածիս գերագոյն մասը, և այն՝ աւելի ընդարձակած, գետեղւած է վերը՝ էջ 42—57 [Յ. Գ.]:

ժամանակ Վի անօրինութիւն մերը» արտորվում է Սիրիբր, ինչպէս որ հեշտութեամբ ցանկացան արտորել դժբաղդ Վսառն ժողովները» 48)...

Ապա «Մշակ»-ի նոյն № 34-ում դեռեղւած՝ Ա. խալցիսայի երկսեռ ուսումնարանների ուսուցչական խմբի ոչ-պաշտօնական ժողովի («Արշակունի»-մեան) մէջ, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝

«Ախալցիսայի հայոց երկսեռ ուսումնարանների ի ներքոյ ստորագրեալ ուսուցիչները փետրվարի 6-ի ոչ-պաշտօնական ժողովում հոգաբարձութեան № 54 գրութիւնից տեղեկանալով որ առաջնորդը «հրամայել է դպրոցի վարչական ճաստ»՝ ղեկավարվել 1874 թվականի կանոնադրութեամբ, գտաւ որ... 2) Մենք ահա 5—6 ամիս է, որ դպրոցական դորժերը վարել ենք 1905 թվականի նոյստգծով, ուրեմն և գոյութիւն է ունեցել խառն ժողովը իր իրաւունքներով, իսկ այժմ 1874 թվի կանոնադրութեամբ վերանում է խառն ժողովի գոյութիւնը, և դրանով մեր առանց այն էլ անարխիայի ենթարկված դպրոցները վերջնականապէս քայքայման են ենթարկվում: ... ուստի միաձայն որոշեց. ա) Ս. չքի առաջ ունենալով, որ առաջնորդի բերած պատճառները—Փոխարքայի հրատարակած ժամանակաւոր կանոնադրութիւնը և իրրեթէ հոգաբարձական մարմինների ղիմումները և այլն—ոչ մի հիմք չեն տալիս մեր սրբազան առաջնորդին այդպիսով մի յետադէմ, անմիտ և նոյն իսկ տղէտ հրաման արձակելու, մենք այսօրվանից յայսուում ենք

48) Տես «Մշակ», 1907 թ., № 34՝ «Ուսումնարանական ցււերից» (Ախալցիսա, 5 փետրարի):

ի ղիտութիւն հայ հասարակութեան և այդ «հրամանը» արձակող սրբազան հօրը, որ մենք մի անգամ ընդմիջա հրաժարվում ենք ընդունել այդ հրամանը օրինական և հպատակվել նրա ապագայ հետեւանքներին և այլն» 49)...

Որո՞նք են 1874 թվի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնների շեշտերը՝ մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցների վարչական ճաստ նկատմամբ—այդ հարցի պատասխանն ևս բերել էմ վերը՝ քաղելով դոյն այդ կանոնների տեկտար Էստայի 50): Ապա. Փոխարքայի «ժամանակաւոր կանոններ»-ին իր ժամանակին նւիրած յօդւածում 51) ևս, ըստ չափու կարեացս, կրկնում էմ, պարզել էմ, որ Փոխարքայի «ժամանակաւոր կանոնները» և ոչ մի կապ կամ հոյժ «անեն մեր դրոյքոցիցի վարչականի հետ: Ասել է՝ եթէ հանդիպաղնելու լինենք Վրաստանի և Իմերէթի թեմի առաջնորդի «հրամանը» («Ղրջաբերական հրամանը» — id) 1874

49) Տես «Մշակ», 1907 թ., № 34՝ «Նամակներ խմբագրութեան» — «Արձանագրութիւն»: Այդ «Արձանագրութիւն»-ը վերջանում է հետեւեալ «Կոչ»-ով՝

«Կոչ ենք անում մեր պաշտօնականից բոլոր ուսուցիչներին, ուսուցչական խմբերին, աւագ ուսուցիչներին և տեսուչներին յանուն արդարութեան, յանուն կրթական գործի վեհ և բարձր միասիայի թողնել իրանց անտարբերութիւնը և դատապարտել լռութիւնը, մոռանալ մի րօպէ աղա հոգաբարձուների ու ամենակարող առաջնորդների փշաքաղող հրամանները և ծայն բարձրացնել, աղաղակել ամբողջ հոգով, անհատնելի եռանդի ամբողջ թափով բողոքել այս բոլոր քայքայից ու ակերից ակտերի ղէմ: Ընկերներ, սժափվեցէք, միացէք, պաշտպանեցէք ձեր իրաւունքները, պաշտպանեցէք մանաւանդ մեր մանուկ սերնդի արդար ու ամենքիս սրտին մօտիկ պահանջները:»

50) Տես վերը՝ էջ VI—VII, 6—7, 49—50, 51:

51) Տես «Նոր-Դար», 1905 թ., №№ 11, 14, 19 և 20՝ յօդւածս (արտատպւած է վերը՝ էջ 20—70:

Թւի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնների և 1905 թւի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի հետ, կտեսնենք—միանգամայն հակառակ «Մշակ»-ի «Գեղարարական խմբագրական կրկնակի»⁵²⁾ «բացատրութիւններ»-ին—որ 1874 և 1905 ընդհանրապէս պետական օրէնքի ոյժ ունեցող կանոններէն աւելին չի Բարձրագոյն և Ինքնակազմ ընդհանրապէս 1907 ընդհանրապէս հրատարակելու»:

Յիրաւի.

Վերն արդէն ասացի, որ կապել 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնները 1905 թւի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի հետ չի կարելի: «Ժամանակաւոր կանոններ»-ում և ոչ մի խօսք կամ ակնարկ իսկ կայ 1874 թւի կանոնների մասին: 1874 թւի կանոնները չիշլած են իբր պարտադիր՝ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազոն, և ոչ Փոխարքայի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ում, և իբր այդպիսիք՝ չիրաւի պարտադիր են «մինչև մշտական կանոնադրութեան մշակումը և հաստատութիւնը»:

1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների պարտադիր շեշտերը մեզ արդէն յայտնի են դոյն այդ կանոնների վերը⁵³⁾ լրիւ բերած տեկտից: 1874 թւի կանոնների տեկտում և ոչ մի խօսք կայ մեր «հոգաբարձութիւններ»-ի և սրանց իրական մասին, ոչ մի խօսք կայ մեր ուսուցիչների և տեսչի շարքերութիւնների մասին, ոչ մի խօսք կայ մեր «խառն ժողովների»-ի մասին: Եւ այդ, կրկնում եմ, շատ հասկանալի է,

⁵²⁾ Տես «Մշակ», 1905 թ., № 161՝ «Ժամանակաւոր կանոններ» և 1907 թ., № 66՝ «Հայոց դպրոցների վիճակը»:

⁵³⁾ Տես վերը՝ ծանօթ. 50:

բանի որ, հակառակ դէպքում, 1874 թւի կանոններն անցած կլինէին մեր դպրոցների վարչականին և ուսումնականին [վերը⁵⁴⁾ շեշտած բացառութեամբ] վերաբերեալ սահմանը, ասել է՝ միջամտած կլինէին այդ հարցերին և այդպիսով խախտած կլինէին մեր դպրոցական գործի՝ պետական միջամտութիւնից անխախտութեան սկզբունքը, —մի սկզբունք, որի պաշտպանյալ ընդհանրապէս ելաւ երջանկալիշատակ Գեորգ Գ. Կաթողիկոսը⁵⁵⁾:

Կարճ՝

1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների վերը չիշած Բացառութեան շրջագծից դատ՝ մեր հոգևոր իշխանութիւնը միանգամայն ազատ է և պիտի լինի իր ամեն կարգադրութիւններում՝ և դպրոցներ «հիմնելու և կառավարելու» հարցում, և դպրոցներում «դասաւանդութեան կանոնաւոր և շարմար եղանակ մտցնելու» հարցերում: . . .

Իստակով «Մշակ»-ի 1907 թւի № 34-ում զետեղած՝ Այսպիսից գրած գրութիւնների վերը քաղած կտորներին՝ ինձ մնում է ասել այդ առթիւ երկու խօսք.

Այդ գրութիւններում շեշտում է թեմի առաջնորդի պաշտօնական գրութեամբ պարտադիր յայտարարած «74 թւի կանոնադրութիւնը»: Ինձ յայտնի են միայն 1874 թւի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնները, մինչդեռ ամենեւին յայտնի չի մեր հոգևոր իշխանութեան կողմից հաստատուած «74 ընդհանրապէս»:

⁵⁴⁾ Տես վերը՝ էջ 5—7, 49—50, 51:

⁵⁵⁾ Տես վերը՝ էջ 5—8:

Նշանադրութիւնը): Թեւեա մեր հոգևոր իշխանութիւնը՝ 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններին կից՝ ունի զոչն 1874 թւի իջ «կանօնադրութիւն»-ը ևս: Սակայն, նոյն իսկ այգօրինակ «կանօնադրութեան» զոյութեան զէպքում, է՛նէ մեր հոգևոր իշխանութիւնը կամենում է այսօր վերակենդանացնել անցեալի արամարդութիւնները՝ յենւելով 1905 թւի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի տողամիջով իսկ չեղածի վրա, հարկան, այդ ամեն տէնդէնցներն այսօր պիտի դատենք և «յետադէմ» և «անմիտ», և «տղէտ»: Արդէ արքող պայմաններին — պարագաներին պիտի ընդառաւ է՛նէլ ժամանակակից զէնքով, այլապէս՝ պարարութիւնն անխոստով է. . .

19 $\frac{IV}{15}$ 07 թ.,

Մոսկւա:

Ընթերցողիս: Շնորհակալութեամբ կընդունեմ այստեղ դրածս հարցին կամ զբրոյզիս վերաբերեալ՝ նւաստիս ուղղած՝ հրատարակչութեան և ոչ-նպաստաւոր — կարծիքները: — Կրկնակի շնորհակալութեամբ կընդունեմ այստեղ դրածս հարցին վերաբերեալ նիւթերը (Ուղարկել վերաբեր Վարով: Տասնէս — տէս զբրոյզիս շապիկը):

19 $\frac{V}{8}$ 07 թ.,

Մոսկւա:

ՆԿԱՏԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

էջ.	տող.	տպւած է.	պիտի լինի.
10	վեր.	4	ձարապարհը
27	ներք.	1	ձանապարհը
59	»	12	արտայտել
87	»	14	ինամատարումեմը, արտայտել
			ինամատարումեմը
			պաշտօնականից
			պաշտօնակից

Յ Ա Ն Կ

	էջ.
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒՍՐԷՆ . . .	III—XXII
Ա. Բարձրագոյն ուկազ կառավարիչ սե- նատին	III—V
Բ. Նորին Վեհափառութեան ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հեռագիրը ս. Էջ- միածնի սինոդին	VI
Գ. 1874 թւի յուլիսի 19-ին Բարձ- րագոյն հաստատւած կանոնները . . .	VI—VII
Դ. Փամանակաւոր կանոններ Հայ-լու- սաւորչական եկեղեցիների դպրերի կա- ռավարութեան մասին Կովկասեան փո- խարքայութեան սահմաններում . . .	VIII—X
Ե. Նրշաբերական կոնդակ եկեղեցա- կան կալւածներ վերադարձնելու և զբա- րոյցներ բանալու մասին	XI—XIV
Զ. Կանոններ, որոնք վերաբերում են 1903 թ. յուլիսի 12-ի օրէնքի հիման վրա ուս կառավարութեան մատակա- րարելու նպատակով իր ձեռքն առած Հայ - լուսաւորչական եկեղեցապատկան	

կալածների և գրամապոլիսների վերա-
դարձման գործողութեան, համաձայն
1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն
հրամանադրին XV—XXII

I. ՆՈՐ ՇԱԻՂԻ ՍԿՉԲԻՆ՝

1905 թւի օգոստոսի 1-ի ուկրալը.—
գլխորդականին վերաբերեալ շեշաբ.—
եկեղեցին և գլխորդը՝ ըստ պետական
օրէնքի XI հատորի I մասի (հրատ.
1896 թ.).—մեր գլխորդներին պետական
մարմիններից միանգամայն անկախ օրէ-
ցօրը. — 1873 թւի մարտուժը. —
1836 թւի «Положение»-ն և 1867
թւի «Ժամանակաւոր կանոններ»-ը.—
Ի՞նչ է 1874 թւի յուլիսի 19-ի օ-
րէնքը. — բացւած ասպարէզը. — ան-
ցեալի փորձանքներից՝ կրթական հիմ-
նարկութիւնները, աշակերտը, ուսուցի-
չը, հոգաբարձուն, կանոնադրութիւն և
ճրագիր, աեսուչների պաշտօնավարու-
թեան միջին թիւը, ժողովրդի պա-
հանջը գլխորդից, գլխորդը և շրջապա-
ար, ծնողը, հանապարհը.— ժողովրդա-
կան գլխորդի իրէպը. — հաստատ և
անշտապ քայլելու անհրաժեշտութիւ-
նը. — մանկավարժութիւնը մասնադի-
տութիւն է 3—19

II. ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ՀԱՅ-
ՂՈՒՍԱԻՈՐՉԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳՈՅ-
ՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՈՎ-

ԿԱՍԵԱՆ ՓՈՒՍԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀ-
ՄԱՆՆԵՐՈՒՄ՝ 20—70

Ա. Եկեղեցիների գոյքերի հարցը.—պետա-
կան օրէնքի XI հատորի I մասը (հրատ.
1896 թ.) և «Ժամանակաւոր կանոն-
ներ»-ը՝— երէցփոխը, ծխական հոգա-
բարձութիւնը, առաջնորդը, տարեկան
երեմտի նախահաշիւը և հաշիւը,
ստեղծւած պտոյտը.—«Ժամանակաւոր
կանոններ»-ի նորութիւնները և ցայգ
եղածի փոփոխութիւնները. — «պար-
տաղիր սուրբ»-ը՝ ըստ պետական օրէն-
քի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.)
և ըստ «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի
—տարբերութիւնը, քօլարկւած «կա-
մաւոր» սուրբը, օրինական պատաս-
խանատութիւնը, բացւելիք հեռան-
կարները 20—33

Բ. Թեմական հոգևոր գլխանոցների գոյքե-
րի հարցը.—«Մշակ»-ի «Ժամանակաւոր
կանոններ» առաջնորդողը՝ իբր մի շատ
խոշոր թիւրիմացութիւն՝ մեր թեմա-
կան հոգևոր գլխանոցների նկատմամբ.
—ազգիս Վեհր՝ իբր պետ գլխորդներին.—
կալածական և վարչական հոգաբար-
ձութիւնները՝ իբր գլխորդական զատ-
զատ գործօններ.—կալածական հոգա-
բարձութեան կատարելիքը.—ամենայն
հայոց Վեհափառ հայրապետի պաշտօ-
նական ուրոյն դիրքը.—1874 թւի յու-
լիսի 19-ի կանոնների շեշտած անկա-
խութիւնը.—«Ժամանակաւոր կանոն-
ներ»-ի Ա. կէտի եկեղեցական-ծխական

- դպրոցներին վերաբերեալ շեշտը և «Մշակ»-ի «Ժամանակաւոր կանոններ» առաջնորդողն ու «Ճայոց դպրոցների վիճակը» խմբագրականը—ազգիս Վէհի շրջաբերական կոնդակը, Ա. Կենդրոնական ժողովի քննած «Նախագիծը», Կովկասի Փոխարքայի միջամտելը.— 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների տեկտար, սրա բացառիկ շեշտերը, պետական իշխանութեան՝ մեր դպրոցական գործին միջամտելու միակ առիթ-յենակէտը. — «Մշակ»-ը՝ իբր «օրէնսգէտ». — զիջելին զիջւած է.— հասարակական օրգանի պարտաւորութիւնները. — «Ժամանակաւոր կանոններ»-ի Բ. կէտի դատ-դատ §§-ները . . . 34—65
- Գ. Վանքերի դոյքերի հարցը.— մեր վանքերի դրամական և բարոյական տաղնապը և «վանահայրութեան հարցը». — ըսպասելիք բարոյական պարտանանաչութեան ցոյցերը. — «Տեղեկագիր Ա, Բ, Գ, Դ, 1900 թ. (Вѣдомость А, Б, В, Г, 1900 г.)» պաշտօնական տեսութեան փաստերը.— մասնագէտների միջամտութիւն-օգնութիւնը՝ իբր *conditio sine qua non* մեր վանքապատկան դոյքերի-կալւածների բարեկարգման-բարենորոգման՝ ըստ տնտեսութեան և ըստ ցայտօրւայ «վնաս»-ի վերացման. — ռոնիկաւոր քնտրովի վանահայրերը՝ իբր նախագահներ . . . 65—70
- Ա. միջոցառման՝ ամբաստանողուն ազգիս Վէհի իրաւունքների և ժողովրդի-եկեղեցու-դպրոցի միաբանութեան . . . 70

III. ՄԱՍՆԱԿԻ ՀԱՐՑԵՐ 71—90

Ա. Թեֆլէի Մոլն— Էկեղեցու՝ 1905 թ-ի տեպրեմբերի 4-ին կայացած ընտրութեան ար-
թիւ 73—76

Բ. Ախալցխայի Էկեղեցական-Ձիական Երկտե-
րպրոցների հոգաբարձու-Նեան ընտրութեան ար-
թիւ 77—80

Գ. Արցախի Թեմական հոգաբարձու Բարսեղի
հոգաբարձու-Նեան ընտրութեան ար-թիւ 81—84

Դ. «Ճայոց Բարոցների վիճակը» 85—90

Ընթերցողիս 90

Վրիպակներ I

Ցանկ III—VII



1871

111 1000000 2000000

111 1000000 2000000

111 1000000 2000000

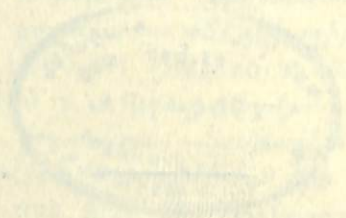
111 1000000 2000000

111 1000000 2000000

111 1000000 2000000

111 1000000 2000000

111 1000000 2000000



11

11

11

Գիրքը հնթարկվել է պետականին

12/II 189.

Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0432362

Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0432361

